ALTERNATİF

osmanlı devletinde millet sistemi

BİLAL ERYILMAZ

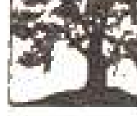
ÜNİVERSİTE

ALTERNATİF ÜNİVERSİTE

28

Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi

ALTERNATİF ÜNİVERSİTE

Kapak
YAZIEVİ

Dizgi
BİRİM

Baskı, Cilt
BAYRAK

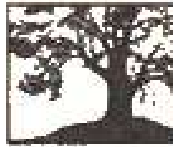
İstanbul, 15 Mart 1992
ISBN 975-346-056-2

A L T E R N A T İ F

Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi

Bilal Eryılmaz

Ağaç Yayıncılık Ltd. Şti.
Piyerloti Caddesi, Dizdariye Medresesi Sokağı
No: 8/B, D.6 Çemberlitaş, 34400 İ s t a n b u l
Tel: 518 59 59 Faks: 518 59 58

Ü N İ V E R S İ T E

DOÇ.DR.BİLAL ERYILMAZ

1950'de Uşak'ta doğdu.İ.Ü.İktisat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Ege Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin Kamu Yönetimi bölümüne asistan olarak girdi.Doktorasını aynı bölümde veren Eryılmaz,aynı zamanda İngiltere'de,Reading University'de araştırmalarda bulundu.Halen İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünde öğretim üyesi ve Yönetim Bilimleri anabilim dalı başkanıdır.Bilal Eryılmaz'ın çeşitli dergilerde yayınlanmış makalelerinden başka *Osmanlı Devleti'nde Gayri-Müslim Tebaanın Yönetimi* (1990) ve *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme* (1992) adlı iki kitabı bulunmaktadır.

Alternatif Üniversite kitapları, kültürel hayatın her kesiminin ilgileri düşünülerek tasarlandı. Yerleşik üniversitenin Batı'da ve bizde açıkça görülen tek boyutluluğuna karşılık, Alternatif Üniversite, çoğulcu ve eleştirel bir yaklaşımı hedefliyor. Dolayısıyla, büyük ölçüde tercümeye dayanan yerleşik üniversite anlayışına ve yerleşik kültürel havaya daha sorgulayıcı farklı bir boyut kazandırmak, Alternatif Üniversite kitaplarının önde gelen özelliği olacak.

Alternatif Üniversite kitaplarının bir diğer önemli hedefi de, kurumsal eğitimle halk arasındaki kopukluğu mümkün olduğunca gidermeye çalışmak... Bilimin ve kültürün, sadece yerleşik kurumsal eğitimin tekelinde olduğu yanılsamasını aşmak için, Alternatif Üniversite kitapları uygun bir ortam hazırlayacak.

Kitle iletişim araçlarının yol açtığı tahribat nedeniyle, bu anahtar kitaplar, herkesin, heryerde, kolayca ve kısa sürede okuyabileceği boyutlarda hazırlandı. Batı'daki ve bizdeki benzerlerinden farklı olarak, bu kitaplarda-gerekli oldukça-görsel malzeme kullanmaktan da kaçınmayacağız.

Onbeş günde bir yayınlanacak olan Alternatif Üniversite kitapları insanoğlunun ilgi duyduğu hemen her konuyu kapsayan bir yelpaze çizecek. Böylece, bu dizinin kitaplarını düzenli bir biçimde izleyenler, aynı zamanda, kendi uzmanlık alanlarının yol açtığı ufuk daralmasından da kurtulma imkanına kavuşacaklar.

Ağaç Yayıncılık

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Türk yönetim ve medeniyet tarihinin en önemli konularının başında, "millet sistemi" olarak nitelendirilen sosyal, dinî ve idarî örgütlenme biçimi gelir. Bu örgütlenme biçiminin araştırılması ve kavramlaştırılmasında Batılı yazarların önemli katkıları olmuştur. Batılı yazarlar içinde konuyu bilimsel bir yaklaşımla incelemeye çalışanlar olduğu gibi, ne yazık ki, Türk-İslam düşmanlığı ve Haçlı ruhuyla hareket eden sözde bilim adamları da az değildir.

Ülkemizde Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim toplulukların yönetimine ilişkin araştırma ve incelemeler oldukça yenidir. Ancak, bu alanda Batı'ya göre geç kalınmasına rağmen, konuya yaklaşım ve ilgi, gelecek için ümit verici bir niteliktedir. Batı'da yapılan araştırmaların, yerli yazarlarımızın üzerinde teşvik edici bir rol oynadığı muhakkaktır. Ayrıca, Osmanlı tarihine bakış açısında, son zamanlarda görülen önemli değişmeler de, bu alandaki çalışmaları cesaretlendirmiştir. Tarihimiz, her bakımdan temel ilgi alanı olarak giderek önem kazanmaktadır. Tarihin günümüze etkileri bir çok bakımlardan devam etmektedir. Dünü incelemeden, bugünü ve geleceği sağlam olarak inşa etmek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'ndeki "millet sistemi", bir yönetim modeli olarak yeniden yorumlanmalıdır. Din hürriyeti, kültürel ve idarî özerklik bakımından bu modelin günümüzde de geçerli olabilecek yönleri bulunmaktadır.

Osmanlılar'da, gayrimüslimlerin uzun yıllar devlete bağlılığını salt askerî esaslarla açıklamak mümkün değildir. Yönetimle gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin, hukukî bir temele dayanan insanî ve çağdaş yönlerinin bulunması ve bunların; çok geniş, çeşitli din ve ırklardan meydana gelen coğrafyada, bunca dış baskı ve saldırılara rağmen, devletin ömrünü uzun kılan temel sebepler arasında yer alması gerekir.

Osmanlı Devleti, çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup toplulukları bünyesinde toplayan çok milletli bir yapıya sahipti. Devletin toplumsal, siyasal ve yönetsel yapısı, ırk esasına değil, düşünce ve inanç temeline göre örgütlenmişti. O dönemin Avrupa'sında, Osmanlı Devleti kadar muhtelif din ve ırklardan oluşmuş bir bir imparatorluk mevcut değildi. Yönetimde hâkim unsur olan Türkler, toplam nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydı. Geri kalanını ise Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar ve Araplar meydana getirmekteydi. Devletin bu çok milletli yapısı, hâkim olduğu coğrafyanın demografik özelliğinden kaynaklandığı kadar, aynı zamanda yönetim, siyaset ve insan anlayışına da dayanmaktaydı. Devlet, asimilasyon ya da kültürel sindirme ve eritme politikası izlemiş olsaydı, bu toplumsal yapısın değişmesi kaçınılmazdı. Oysa devlet, böyle bir politika yerine, her inanç topluluğunu kendi içinde serbest bırakarak onlara belirli bir özerklik tanımıştı.

Tarihî açıdan bakıldığında, fethedilen ülkelerin insanlarının, hâkim ya da egemen milletlerin yönetimi altında kimliklerini koruyamadıklarını ve kaybolup gittiklerini görürüz. Oysa Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu'nun ve diğer devletlerin yenik düşen insanlarını kültürel yönden asimile etmek ya da köleleştirmek yoluna gitmedikleri gibi, dinlerini değiştirmeleri için baskı da yapmamışlardır.

Birinci Bölüm
MİLLET SİSTEMİNİN NİTELİĞİ

A. Millet Kavramı

Osmanlı toplumu, "müslüman" ve gayrimüslim" olmak üzere iki ana sınıftan meydana gelmişti. Bireylerin toplumdaki statüsünü belirleyen temel faktör dindi. Toplum, inanç temeline göre çeşitli "millet"lere ayılmıştı. Millet, bir din ya da mezhebe bağlı topluluk demekti. Millet kavramı, Kur'an'da daha çok "din" anlamında kullanılmaktadır. Bu kavram hakiki ya da gerçek din (2: 128; 2: 135) manasında olduğu gibi, Yahudi ve Hıristiyanların dini (2: 120) anlamına da gelmektedir.

Hatt-ı Hümayunlarda, devletin egemenliğindeki gayrimüslimleri anlatmak için, "tebaa-i gayrimüslime" ve "cemaat-ı muhtelife" kavramlarının yanında, "milel-i sâire" (diğer milletler) terimine de yer verildiğini görmekteyiz. 1876 Kanun-ı Esâsi'si de "milel,i muhtelife" (muhtelif milletler-md. 16) kavramını kullanmıştır. Bununla çeşitli gayrimüslim topluluklar anlatılmak istenmiştir. Millet kavramı, hiç bir zaman bir ırkı ya da ortak bir dile sahip topluluğu ifade etmek için kullanılmamış olup, aynı inanç ya da mezhebe mensup insanları ifade eden idarî ve kültürel bir terimdi.

Osmanlı Türkçesinin en önemli sözlüğü olan *Kâmûs-ı Türkî*, "din" ve "millet" kavramlarını aynı anlamda kullanmakta; "millet" ile "ümmet"in farklı terimler olduğunu vurgulamaktadır. *Kâmûs-ı Türkî*'ye göre millet, bir dine

bağlı çeşitli ırk ve dile mensup toplulukların ortak adıdır: İslâm milleti gibi. Ümmet ise, bir dine mensup çeşitli toplulukların her birisi için kullanılan bir kavramdır: Türk ümmeti gibi. *Kamus-ı Türki* yazarı Şemseddin Sâmi, "İslâm milletleri" *(milel-i İslâmiye)* yerine "İslâm milleti" *(millet-i İslâmiye)*;"İslâm ümmeti" yerine ise "İslâm ümmetleri" *(ümem-i islâmiye)* denilmesinin daha doğru olacağını belirtir. Tanzimat'tan sonra, batılılaşma ve laikleşme hareketleri ile birlikte, "millet" ve "ümmet" kelimeleri, bu orijinal ve dinî içeriklerinden farklı olarak anlam değişikliğine uğradılar ve millet terimi "ümmet", ümmet terimi de "millet" yerinde kullanılmaya başlandı. Bu değişikliğin, XIX. yüzyılın sonunda, daha çok Ziya Gökalp'in etkisiyle gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Millet kavramının bu anlamda Batı dillerinde karşılığı yoktur. Eğer millet, İngilizce'deki "ulus" (nation) karşılığında kullanılacak olursa, o takdirde bu kavram, belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve aynı dili konuşan toplumu ifade etmiş olur. Aynı ırka mensup topluluk da "ulus" kavramıyla anlatılır. Oysa Osmanlı Devleti'nde millet kavramı içinde ifade edilen topluluklar, çeşitli bölgelerde dağınık şekilde oturmakta ve farklı dilleri konuşmaktadır. Bu topluluklar, ırk birliğine de sahip değildirler. Temel ortak yanları ise, bir dine ya da mezhebe bağlı oluşlarıdır. Bu nedenle millet kavramının özünü inanç ortaklığı meydana getirir. Millet kavramının bu içeriği, din ve inançlara verilen değerin bir sonucudur. Çünkü İslâm dini, dil ve ırk esasına dayanan milliyet anlayışını reddetmekte, bunun yerine, toplumun temel bağlantı ve birleşme faktörü olarak yalnız düşünce ve inanç birliğini tercih etmektedir.

Öte yandan, eğer "millet" terimi, her bir topluluk liderinin dinî niteliği dikkate alınarak "kilise örgütü" (church) anlamında kullanılacak olursa, o takdirde bu kavram, devletten ayrı bir yapıyı ifade eder. Bilindiği gibi

Batı'daki kilise örgütü, devletten bağımsız bir statüye sahiptir. Oysa Osmanlılar'daki millet'ler Osmanlı siyasî-idarî yapısının bir parçasıdır ve sistemin dahili bir unsurudur. Çünkü millet liderleri, aynı zamanda devletin birer memurudur.

Bu sistemde, müslümanlar "egemen millet"i (*millet-i hâkime),* diğerleri ise, egemenlik altındaki toplulukları (*millet-i mahkûme)* meydana getirir. Sistem, müslümanların hkimiyeti üzerine kurulmuştur.

Osmanlı topraklarında ikamet eden yabancılar da, elçileri ve konsoloslarının yönetiminde, millet sistemine benzer özerk bir statüye sahiptiler. Söz konusu yabancılar, Osmanlı yasalarına göre değil, kendi ülkelerinin kanunlarına göre yönetilmekteydi. Yabancıların bu imtiyazı, kapitülasyonlara dayanmaktaydı.

Gayrimüslimler, imparatorluğun neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar yönetim merkezi İstanbul'da olan bir milletin üyesiydiler. Devletle ilişkilerini, millet yönetimleri aracılığı ile yürütmekteydiler.

Osmanlı Devleti'nin, topraklarında yaşayan toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetme biçimine "millet sistemi" denilmektedir. Millet sistemi, toplumun dinî çizgilere göre örgütlenmesinin bir sonucudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek düzeye ulaşan millet sistemi, İslâm hukukunun bir kurumudur.

Bazı yazarlar, Türklerin gayrimüslim topluluklara karşı izlediği hoşgörülü ve insanî politikayı, padişahların ahlakî erdemlerine bağlamak eğilimindedirler. Oysa bu, bir ahlâkî erdemin değil, bütünüyle Osmanlı'nın dayandığı hukuk sisteminin bir sonucudur. Şüphesiz, millet sisteminin geliştirilmesinde, Osmanlı devlet ve bilim adamlarının erdemlerinin ve siyaset anlayışlarının önemli etkisi olmuştur. Ancak bunlar da, İslâm kültürünün geliştirdiği değerlerin bir uzantısıdır.

B. İslâm Hukukunda Gayrimüslimler

İslâm Hukukçuları, insan topluluklarını "müslümanlar" ve "gayrimüslimler" olarak ikiye ayırırlar. Gayrimüslimler, din ve inanışlarına göre, "ehl-i kitap olanlar" ve "ehl-i kitap olmayanlar" biçiminde sınıflandırılır. Kendilerine semavî bir kitap gönderilmiş bulunan Yahudi ve Hıristiyanlar ehl-i kitap; bu grubun dışında kalanlara ise ehl-i kitap olmayanlar diye nitelendirilirler. İslâm hukukuna göre bütün bu topluluklar İslâm devletinde "tebaa" olarak kabul edilir; mal, can güvenliği çalışma, din ve vicdan hürriyeti bakımından devletin himayesindedir.

Gayrimüslimler, müslümanlarla ilişkiler bakımından, "ehl-i harb", ve "ehl-i ahd" olarak iki gruba ayrılır. Ehl-i harb, müslümanlarla savaş halinde olan gayrimüslimler'dir. Ehl-i ahd ise, müslümanlarla anlaşma yapmış olan gayrimüslim topluluklardır. Bunlar, İslâm hukukunda "zimmîler", "muahedler" ve "müsteminler" şeklinde üç grupta toplanır. *Zimmî*ler, bir İslâm devletinin himayesi altında yaşamayı kabul eden ve sürekli olarak onun topraklarında oturanlar; *muahedler*, kendileriyle barış yapılmış olanlar; *müsteminler* ise ticaret, resmi görev ya da başka bir amaç için İslâm ülkesine gelen ve kendilerine bir yıldan az olmak üzere geçici oturma izni verilen yabancılardır.

1. Gayrimüslimlerin Hakları

Bir İslâm ülkesinde sürekli olarak yaşayan gayrimüslimlere, aynı anlama gelen "ehl-i zimmet", "zimmi" ya da "gayrimüslim tebaa" gibi adlar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde, ehl-i zimmet'e, başlangıçta "gayrimüslim tebaa", daha sonraları ise "reâya" denilmiştir. *Reaya* kelimesi, önceleri bütün tebaayı kapsadığı halde, sonraları yalnızca gayrimüslim toplulukların ortak adı olmuştur.

Vatandaşlık, kişi ile devlet arasında siyasî ve hukukî bir bağ olarak tanımlandığına göre, bir İslâm ülkesinde sürekli olarak yaşayan ister müslüman, isterse zimmî ol-

sun, bu ülkenin vatandaşlarıdır. Ancak, vatandaşlık hak ve yükümlülükleri bakımından müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı farklılıklar söz konusudur. Çünkü gayrimüslimler, İslâm devletinin himayesi altında oldukları için, bir nevi misafirlik statüsüne sahiptirler; görevleri daha az olduğundan hakları da buna göre düzenlenmiştir.

Müslümanlar, mecburi askerlik hizmetine tabi olurlarken gayrimüslimlerin böyle bir hizmet yükümlülükleri yoktur. Gayrimüslimler, aile ve miras hukuku gibi özel hukuka ilişkin davaları ve konuları kendi yönetimleri ve mahkemeleri tarafından kendi kanunlarına göre yürütürler. Devlet, bu konularda onların iç işlerine müdahale etmez, evlenme, boşanma, miras ve benzeri konularda özerk bir statüye sahiptirler.

İslâm devleti, gayrimüslim tebaanın mal ve canlarını, müslümanlarınki gibi korumakla yükümlüdür. Hatta bu konuda gerekirse savaş da yapacaktır. İslam Peygamberi'nin, "Her kim bir zimmîye zulmeder veya taşımaktan aciz olduğu bir yük yüklerse, o kimsenin hasmıyım", sözünün gereği önemli bir yönetim ilkesi olarak, daha sonraki İslam devletleri tarafından hassasiyetle yerine getirilmiştir.

İslâm hukukçuları, zimmilerin kamu hizmetlerinde çalıştırılmalarında bir sakınca görmemişlerdir. Devlet başkanlığı ve ordu komutanlığı gibi en yüksek derecedeki siyasî görevler hariç, gayrimüslimler her hangi bir idarî göreve tayin edilebilir ve kendilerine müslüman memurların maaşlarına eşdeğer ücret ödenir. Bakan olarak atanmaları da meşru görülmüştür.

Zimmîlerin en önemli hakları inanç, ibadet ve eğitim hürriyetleriyle ilgilidir. Kur'an'daki, *"dinde zorlama yoktur..."* (Bakara 253) buyruğu gereğince, kendi inanç sistemlerine göre yaşamak ve eğitim yapmak hakkına sahiptirler ve müslümanlığı kabule zorlanamazlar. Din konu-

sundaki seçim, kişinin serbest iradesine bağlıdır. Gayrimüslimler, müslümanlar gibi devetin sosyal yardımlarından yararlanma hakkına sahiptirler. Hastalık ve sakatlık gibi sebeplerle çalışamaz hale gelenleriyle fakirleri, askerlik vergisi olan cizyeden muaf tutuldukları gibi, devletten yardım da alabilirler. İslâm'da gayrimüslimlere verilen haklar, bizzat Hz. Peygamber zamanında uygulanmış, daha sonraki halifeler döneminde geliştirilerek istikrarlı bir niteliğe kavuşmuştur. Hz. Peygamber'in, ölüm döşeğinde, "Benim gayrimüslimlere verdiğim himayeye ihtimamla riayet edin", anlamındaki tenbihi, İslâm'ın gayrimüslim tebaaya karşı medenî ve insanî tutumunun açık bir ifadesidir. Hz. Peygamber ve halefleri, İslam devletinin tebaası olan her gayrimüslim cemaata medenî, idarî, cezaî ve sosyal hayatın çeşitli yönlerinde önemli haklar vermişlerdir. İkinci halife Hz. Ömer'in Kudüs'ü aldıktan sonra, buradaki gayrimüslimlere, bizzat kendisinin yazdığı beratla tanıdığı haklar, daha sonraki halife ve yöneticilere örnek teşkil etmiştir.

2. Gayrimüslimlerin Yükümlülükleri

Zimmilere tanınan haklara karşılık, onlardan istenilen en önemli yükümlülük, bazı istisnalarıyla, "cizye" adı verilen güvenlik vergisidir. Cizye, gayrimüslim tebaadan kişi başına alınan yıllık bir vergidir. Bu verginin mükellefleri, olgunluk çağına gelmiş ya da askerlik yaşındaki erkeklerdir. Kadınlar, köleler, çocuklar, din görevlileri, fakirler ve çalışamayacak derecede yaşlı ve sakat olanlar cizye ile mükellef tutulmamışlardır. Eğer gayrimüslimler, kendi istekleri ile askerlik yapacak olurlarsa, askerlik süresi içinde cizye ödemezler. Önemli kamu hizmetlerine karşılık, cizyeden muaf tutulan gayrimüslimlere de rastlanılmaktadır.

Cizye, mükellefin zenginlik durumuna göre alınmaktadır. Uygulamada cizye, "yüksek", "orta" ve "aşağı"

olmak üzere üç düzeyde toplanmıştır.

Zimmîlerin mallarından zekât alınmamaktadır. Bunun yerine, zenginleri, ticarî faaliyetlerinden elde ettikleri gelirlerinden %5 oranında gelir vergisi ödemek durumundadırlar. Müslümanların *öşür* vergisi vermesi karşısında, gayrimüslimler de "haraç" adı altında bir arazi vergisi vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Bu vergi, arazinin büyüklüğü ve verimliliğine göre yıllık olarak ödenmektedir. Zimmîlerin, kılık-kıyafet bakımından bir sınırlamaya tabi tutulup tutulmayacakları konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Bazılarına göre, gayrimüslimlerin, askerlik elbisesi müstesna, müslümanlara benzememek şartıyla her çeşit kılık-kıyafeti giymeye hakları bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlar, böyle bir düzenlemeden maksadın müslümanlar ile gayrimüslimleri birbirinden ayırdetmek olduğunu belirtirler. Amaç, onları belirli bir kıyafet giymeye mecbur etmek değildir.

Bazılarına göre ise, kılık-kıyafet ayırımı günümüzde artık gerekli değildir. Kılık-kıyafet ayırımı, İslam'ın ilk dönemlerinde, zamanın yöneticileri tarafından toplumun genel yararı dikkate alınarak konulan idarî kurallardandır. Böyle bir ihtiyacın, başka bir zaman ve durumda değişmesi mümkün olduğuna göre, söz konusu düzenlemenin değiştirilmesine engel bir durum yoktur.

Gayrimüslimler, bu yükümlülüklere ilaveten, kendi inanç sistemlerine aykırı olmayan İslâm kanunlarına uymak, müslümanların dinî duygularına ve ibadetlerine saygılı olmak ve himayesine sığındıkları devletin hukukuna riayet etmekle yükümlü kılınmışlardır. Bununla beraber, zekât ve cihad gibi müslümanlar için birer kulluk görevi niteliğinde olan yükümlülüklerden uzaktırlar. Kişisel ve sosyal durumlarda İslâm dininin haram saydığı ve fakat kendi dinlerince helal kılınmış olan domuz eti yemek ve içki içmek gibi fiillerine engel olunmamaktadır.

Gayrimüslimler, eğitim, ibadet ve aile hukukuna ilişkin alanlarda özerk bir statüye sahip kılındıklarından kendi kimliklerini koruyabilmekte ve dolayısıyla içinde yaşadıkları toplumda eritilme gibi gayri insanî bir muamele ile karışlaşmaları söz konusu olmamaktadır. İslam'ın bu hukuk sistemi sayesinde, müslüman ülkelerdeki gayrimüslimler egemen milletin asimilasyonuna tabi tutulmamışlar ve daima güvenli bir hayata sahip olmuşlardır. Bu gelenek bugün de sürüp gitmektedir. Fakat aynı muamelenin, Hıristiyanların egemenliğinde yaşayan müslümanlara da uygulandığını söylemek mümkün değildir. Tarih bunun en önemli şahididir. Batı medeniyetinin yapısındaki asimilasyon politikası, müslümanların Hıristiyanların egemenliğinde yşamalarını imkânsız hale getirmiştir.

C. *Osmanlı'nın Yönetim Politikası ve Millet Sisteminin Gelişimi*

Osmanlı Devleti'nin kısa bir zaman içinde Anadolu ve Balkanlar'daki genişlemesinin sebepleri arasında, askerî gücün yanında, manevî ve sosyal faktörlerin de önemli bir yeri vardır. Sadece askerî gücün, dinleri ve ırkları tamamen farklı toplulukların yaşadığı bölgelerde, özellikle Balkanlar'da, hızlı bir yayılma ve yerleşme için yeterli olamayacağı âşikârdır. Türklerin, fethedilen bölgelerin halklarına karşı adaletli, hoşgörülü ve taassuptan uzak siyaseti, başka bölgelerdeki gayrimüslimlerin Osmanlı ordusuna karşı mukavemeti azaltan önemli bir faktördü. Çünkü Osmanlı yönetimi, egemenliği altındaki gayrimüslimlerin, dinlerine ve geleneklerine dokunmadan eski gelenekleri üzerine yaşamalarına imkân tanımıştır. Onların dinî ve vicdânî hislerine saygı gösterilmesi ve özellikle adaletle muamele edilmesi, bu insanların Osmanlı yönetimini bir kurtarıcı olarak karşılamasına sebep olmuştur. Bizans yönetimindeki halk, kendilerini savunmayarak, sadece ağır vergiler al-

makla iktifa eden bu İmparatorluğa tâbi olmaktansa, hafif vergiler karşılığında mal, can ve ibadet güvenliğini temin eden Türk beyliklerinin idaresine girmeyi tercih ediyorlardı.

Devletin kurucusu Osman Bey'in, çevredeki gayrimüslimlerle iyi komşuluk ilişkileri kurduğu bilinmektedir. Osman Bey'in Eskişehir'in Ilıca yöresinde kurduğu pazara, güvenli olduğu için etraftaki gayrimüslimlerden ve diğer Türk beyliklerinden alış-veriş için gelenler olurdu. Osman Bey, fethettiği yörelerdeki gayrimüslim halka karşı adaletli davranışı ve halkı yerli yerinde bırakması, buraların kısa zamanda mamur olmasını sağladı. Bunu gören ve işiten diğer yerlerin gayrimüslimleri, Osmanlı egemenliğindeki bölgelere gelerek yerleşmeye başladılar. Osmanlı yönetimine girmekten en çok fayda görenler Yahudiler odu. Nitekim Edirne ile Trakya'nın diğer yörelerinde oturan Yahudiler, önceki yönetimlerden baskı ve zulüm gördükleri için, Türklerin bu bölgeleri fethetmesini sevinçle karşıladılar. Osman Bey'in, oğlu Orhan'a, "Bütün tebaanı eşitlik üzere koru, sana itaat edenleri hoş tut" yolundaki vasiyeti, Osmanlı yönetiminin müslim olsun, gayrimüslim olsun, bütün halkına karşı izleyeceği siyasetin temellerini oluşturdu. Osmanlı yönetiminin, en önemli siyaset ve idare ilkesi "adalet"ti. Yusuf Has Hacib ve Nizamülmülk gibi yönetici ve düşünürlerin dile getirdiği, "yönetim ve egemenlik küfür üzere devam edebilir, zulümle asla devam etmez" ilkesi bütün İslâm devletlerinin yegâne ilkesi olmuştu. Küfür içinde ya da dinsiz bir devlet ayakta durabilir, fakat adaletin gereklerini yerine getirmeyen yönetimlerin yıkılması mukadderdir. Bu ifadenin arkasında bir tarih görüşünün yattığı açıktır. Kanımızca Osmanlı'yı yücelten güç de, bu ilkenin uygulanmasına dayanmaktaydı.

Fatih'e kadarki dönemde, gayrimüslimlere İslâm hukukunun tanıdığı haklar çerçevesinde muamele yapılmış,

fakat onlara devletin hiyerarşik yapısında bir statü tanınmamıştı. Gayrimüslimlere, devletin yapısı içinde "millet" statüsü verilmesi Fatih zamanında gerçekleşti. Fatih, İstanbul'un fethinde ortaya koyduğu komutanlık hünerinin yanında, kaçan ya da Ayasofya'da toplanan halkın her türlü korkudan uzak olarak evlerine dönmelerini ve işleriyle rahat bir şekilde uğraşmalarını bildirerek, onların koruyucusu olduğunu ilân etmekle, büyük devlet adamlığı vasfını da gösterdi. Galata'da oturanlardan fetih sırasında Latin gemilerine kaçmış olanların evleri açıldı ise de yağmalanmadı. Ev eşyalarının kaydı yapılarak, sahiplerinin haklarını ispat etmeleri için üç aylık bir süre tanındı. Bu sürenin sonunda sahibi belli olmayan eşyalar devlete kaldı. Fatih, burada yaşayan halka, hakları ve yükümlülüklerini belirten bir de ahidname verdi. Bu ahidnamede, halkın mallarına, mülklerine, sandallarına, gemilerine, kölelerine, çocuklarına, kadın ve cariyelerine dokunulmayacağı; karada ve denizde serbest olarak dolaşabilecekleri, dinî âyinlerinde, tarımda ve ticarette serbest oldukları; kendilerinden yeniçeri yapılmayacağı, rızası olmadan kimsenin müslüman edilmeyeceği; halkın angaryadan muaf olduğu, gümrük vergilerini eski âdetleri üzere ödeyecekleri ve devlete şer'î haraç verecekleri ve kendi aralarında dilediklerini "kethüda" seçebilecekleri belirtiliyordu.

1. Ortodokslar'a Verilen Haklar

Fatih Sultan Mehmed, fonksiyonunu büyük ölçüde yitirmiş olan Ortodoks kilisesini ihya etmekle işe başladı. Bilindiği gibi, fetihten önce Doğu ve Batı kiliselerini birleştirme konusundaki tartışmalar sonunda, İstanbul Ortodoks Patrikliği eski itibarını yitirmiş; kilise mensupları arasında birlik bozulmuş ve bu yüzden Patrik II. Athanasios'un istifasından sonra bu makama yeni bir atama yapılmamıştı. Bu durum, Ortodoks dünyasının dağılması tehlikesini ortaya çıkarmıştı. Bunu iyi değerlendiren

Fatih, Patriklik makamına dinî geleneklere uygun olarak bir patrik seçilmesini emretti. Rum din adamları kendi törelerine uygun olarak Georgios Scholarios'u "Gennadios" ünvanıyla patrik seçtiler, Fatih de bu seçimi onayladı.

Padişah, Patrik'e bir de ferman verdi. Bu fermanda, Ortodoks kilisesi ve mensuplarına verilen haklar belirtiliyordu. Buna göre, kiliseler korunacak, evlenme, boşanma ve defin işleri kendi dinî geleneklerine göre yürütülecek, paskalya yortusunun yapılmasına devam edilecek, patrik ve maiyetinde bulunan büyük rahipler, her türlü genel hizmetlerden muaf tutulacaklardı. Patrik'e "millet başı" ünvanı verildi. Böylece Patrik, "ruhânî" yetkilerinin yanında "cismânî" yetkilere de sahip oldu. Patrikhane, dinî ve idarî işlerde serbest bırakıldı.

Seçim işlemleri Padişah'ın onayıyla tamamlanan Patrik, onun memuru olarak kabul edilmekteydi. Patrik'e, üç tuğlu Osmanlı paşası ünvanı verilmesi uygulamasını Fatih başlattı. Böylece patrik, "millet başı" ünvanının yanında, bir de devlet hiyerarşisinde yüksek bir mevkie yükseltilmiş oluyordu. Patrik, İmparatorluğun içindeki bütün Ortodoksların dinî ve idarî başkanı olması sebebiyle, onlar adına Divan-ı Hümayun'da söz söyleme hakkına sahipti. Fener Ortodoks kilisesi, Rumeli, Anadolu, Mısır, Suriye, Filistin ve Rus Ortodokslarının dinî ve idarî merkeziydi. Osmanlı yönetimi, Patrik'in her türlü güvenliğini sağlamakla da yükümlüydü. Bu amaçla kendisine, yeniçeri çorbacılarından kurulu bir muhafız birliği verildi.

Muzaffer bir hükümdarın, Ortodoks mezhebinin mensuplarına tanıdığı bu imtiyazlar, Hıristiyan âlemini hayretler içinde bıraktı. Hatta, Roma Katolik kilisesinin lideri Papa Puis II., Fatih'e bir mektup yazarak, Hıristiyanlığı kabul ettiği takdirde kendisine, Greklerin ve Şarkın İmparatoru ünvanını vereceğini, bütün Hıristiyanların kendisine saygı göstererek aralarındaki ihtilafların halli için ha-

kem tanıyacaklarını bildirdiği söylenir.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra, mücadelesini büyük ölçüde Batı'ya çevirmişti. Bunu yapmadan önce, Ortodoks kilisesine bağlı ve büyük çoğunluğu kendi tebaasından olan Hıristiyanları manevî ve siyasî yönden kazanmak düşüncesiyle olacak, Doğu kilisesini, Roma kilisesi karşısında yeniden canlandırdı. Böylece, bir taraftan, çok kozmopolit bir yapıya sahip olan toplumun devletle olan irtibatını güçlendirmeyi; diğer taraftan da Roma kilisesinin karşısına rakip bir unsuru ihya ederek Hıristiyanlık dünyasını zayıflatmayı amaçlamış olabilir. Ayrıca, zaten İslâm hukukunda var olan ve geniş bir uygulama alanı bulunan zimmî hukuku çerçevesinde gayrimüslimlerin statüsüne, İmparatorluğun yeni yapısında "millî" bir model kazandırmak istediği anlaşılmaktadır. Çünkü Fatih'in Ortodoks Patrikhanesi'ne tanıdığı haklar, önceki İslâm devletlerinden bazı yönlerden farklı ve yeni unsurlar içermektedir.

Fatih, yalnız İstanbul'daki Hıristiyan cemaatlara değil, İmparatorluğun diğer yörelerindeki gayrimüslimlere de benzer haklar tanıdı. Bosna'nın fethi sırasında, orada yaşayan Hıristiyanlara ve rahiplerine de kiliselerine, mallarına ve canlarına karşı hiçbir taarruz olmayacağı, devletin güvenliği altında korkusuzca yaşayacaklarını belirten bir ferman verdi.

2. Ermeniler'e Verilen Haklar

Öte yandan, Fetihten sonra Ortodoks milletine tanınan statünün aynısı Ermeni ve Musevilere de verildi. Bizans'ın son dönemlerinde İstanbul'da, genellikle ticaretle uğraşan bir Ermeni nüfus vardı. Fatih Sultan Mehmed, 1461 yılında Ermenileri bir "millet" olarak tanıdı. İstanbul'da kurulan Ermeni Patrikhanesi'nin başına, Bursa metropoliti Ovakim getirildi. Böylece İstanbul, Ermenilerin dinî ve idarî merkezi haline geldi. Süryani, Habeş ve Kıpti

kiliseleri de Ermeni Patrikhanesi'ne bağlandı. Bu toplulukların devletle ilişkilerini Ermeni Patrikhanesi yürüttü. Bu nedenle Ermeni Patrikhanesi'ne tanınan statü, yalnız kendi toplumları için değil, diğer bazı cemaatları kapsaması açısından, farklı ve üstün bir nitelik gösteriyordu. Aslında o tarihlerde İstanbul'da yaşayan Ermenilerin sayısı, ne böyle bir müessesenin kurulmasını, ne de böyle bir kuruma Ortodoks kilisesine verilen statüye eşit haklar tanınmasını gerekli ve haklı gösterecek seviyede idi. Fatih'i böyle bir düzenlemeye iten sebepler içinde, İstanbul'un nüfusunu artırmak istemesi başta gelir. Nitekim İstanbul'un zaman içinde, dünyada Ermeni nüfuşun en kalabalık olduğu şehir haline gelmesi bu görüşü doğrulamaktadır. Fethedilen yörelerdeki Ermeni halk, planlı bir şekilde İstanbul'a getirilerek yerleştirildi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un Ermeni nüfusu 150.000'e yaklaşmıştı. Bu haliyle İstanbul, dünyanın en kalabalık Ermeni nüfusunu barındırıyordu.

Türk yönetimleri, diğer gayrimüslim milletlere olduğu kadar Ermenilere de son derece hoşgörülü davrandı. Çünkü, gayrimüslimlere karşı izlenen siyaset, aynı esasa dayanmaktaydı. Bizans'ın baskı ve tahakkümü altında siyasî bir birlikten yoksun oldukları halde ve yalnızca Bizans yurttaşı olarak Orta Anadolu ve Kilikya'da yaşayan Ermeniler, Anadolu'ya bir millet halinde gelip yerleşmekte olan ve özellikle dinî inanç ve geleneklerine hiç bir şekilde müdahale etmeyen Selçukluları, âdeta bir kurtarıcı olarak karşıladılar ve içtenlikle onların tebaası olmayı kabul ettiler.

Yavuz Sultan Selim, ünlü Suriye ve Mısır seferi esnasında, 31 Aralık 1516 tarihinde Kudüs'e girdiğinde, karşılayanlar arasında ruhbanlarıyla birlikte Kudüs Ermeni Patrik'i III. Serkis, Kudüs Rum Patrik'i Attalia da bulunmaktaydı. Yavuz onlara benzer fermanlarla önemli haklar tanıdı. Aynı şekilde II. Selim de, 1571 yılında Kıbrıs'ın fethini müteakip, 30 yıldan beri Katolikler'in baskısıyla işle-

mez halde bulunan Rum Ortodoks kilisesini yeniden canlandırdı. Katolikler tarafından el konulan topraklarını iade etti ve ayrıca Osmanlı hazinesinin hakkı olan toprakların önemli bir kısmını da onlara bağışladı. Kıbrıs Rum Ortodoks kilisesi başpiskoposu, devlet hiyerarşisinde mevki sahibi oldu. Devlet adamlarıyla doğrudan haberleşme ve Sultan'la doğrudan temas kurma yetkilerini elde etti. Kıbrıs'taki Rum cemaatı ile Padişah arasındaki ilişkileri Başpiskopos yürütüyordu. Evlenme, miras ve nüfus işleri gibi medenî hukuka ait konular, onun idaresindeydi. Cemaatinden vergi toplama yetkisine de sahipti.

3. Yahudilere Tanınan Haklar ve Avrupa'dan Yahudi Göçleri

Fetihten sonra, Ortodoks ve Ermeni milletlerine olduğu gibi Yahudilere de, Hahambaşıları liderliğinde kendi havralarına sahip olma, bunları yönetme, dinî ve sosyal hizmetlerini inanç ve geleneklerine göre yürütme hakkı tanındı. Bizans'ın son ve Osmanlı yönetiminin ilk Hahambaşısı, Moşe Kapsali oldu. Fatih, Moşe Kapsali'yi huzuruna davet ederek kendisine iltifatta bulundu ve ona bir de ferman verdi. Yahudi cemaatinin hükümetle ilişkilerini yürütmek için Türkçe bilen bir "kâhya" seçildi. Bu şekilde Hahambaşılık, Osmanlı devlet yönetimi içinde diğer milletler gibi özerk bir statüye sahip kılındı.

Daha önce Sultan Orhan, Yahudiler'e Bursa'da bir mahalle ve sinagog inşa izni vermişti. Sultan Murad da, Edirne'yi aldığında Edirne Hahambaşısı'nı Rumeli'deki tüm Yahudiler üzerinde yetkili kılmıştı. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettiğinde, oradaki Reis ya da Nagid olarak adlandırılan Yahudilerin dinî liderlerinin yetkisini kaldırarak İstanbul'daki Hahambaşılığı'na bağladı. Böylece İstanbul Hahambaşısı, ülkedeki tüm Yahudileri temsil etmeye başladı.

Devletin Musevilere tanıdığı statü ve sağladığı haklar sebebiyle, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde baskı ve zul-

me maruz kalan Yahudiler, Osmanlı topraklarına göç etmeye başladı. 1470 yılında Baviera Kralı X. Ludvig, ülkesindeki Musevileri sınır dışı ettiğinde, kovulanların büyük bir kısmı, Tuna sahillerine, bir kısmı da İstanbul'a geldiler. 1492'de, İspanya Kralı Katolik Ferdinand, Yahudilerin ya Katolik mezhebine geçmelerini ya da ülkeyi terketmelerini emretti. Çok sayıda Yahudi burayı terketmek zorunda kaldı, büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne sığındı. Bu tehcir, Portekiz Yahudileri için de uygulandı. Bu göçte Osmanlı'ya sığınan Yahudiler İstanbul ve Selanik ile Sakız adasına yerleştirildiler. İstanbul'a gelen Yahudiler, Balat, Hasköy, Ortaköy ve Kuzguncuk'ta iskan edildiler. Bu Yahudiler, 1494 yılında İstanbul'da bir de matbaa kurdular.

İspanyol Yahudilerinin en rahat yaşamı, Endülüs Emevi Devleti'nin yönetiminde olmuştu. Yahudiler, Endülüs Emevi Devleti'nden önce de Vizigot Krallığı'nın sert otoritesi ve Katolik baskısı altında yaşadılar. Yahudiler, oturdukları yerlerden kovuldular, "ya vaftiz ya ölüm" sloganı karşısında, vaftiz seçeneğinde karar kılmak zorunda bırakıldılar. Bir ara İberya'da yaşayan Yahudiler, Vizigotlar tarafından "köle" ilan edildiler, mallarına el konuldu, kitle halinde Hıristiyan efendilerinin hizmetine verildiler. Musevilik yasa dışı ilan edildi. Tarık bin Ziyad'ın komutasındaki İslam ordusunun İspanya'ya girmesiyle birlikte (711), kendilerini gizleyen ya da köle statüsünde bırakılan Yahudilerin yıldızı parlamaya başladı. Vizigot zulmünden kaçmış olan Yahdiler, ülkeye dönmeye ve müslümanların eline geçen bölgelere yerleşmeye başladılar. Yahudi tarihçilerin de belirttikleri gibi, Yahudilerin İspanya'da en parlak dönemi Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasıyla başladı. İslam uygarlığına paralel olarak Yahudi uygarlığı da burada en yüksek düzeyine ulaştı. Emevi Devleti'nin merkezi olan Kurtuba, genel anlamda dünya Yahudiliğinin de başkenti durumundaydı. Ancak, müslümanların, kuzeyde güçlen-

mekte olan Hıristiyanların etkisiyle İspanya'dan çekilmesinden sonra, Yahudiler bir kez daha Hıristiyan kralların eline düştü ve onların zulmüne maruz kaldılar.

Hıristiyan yöneticilerin baskısı sebebiyle Yahudiler Hıristiyan olmak zorunda bırakıldılar. Hıristiyanlığı kabul edenler, aslında dinlerinden dönmemişlerdi; öyle bir görüntü veriyorlardı. Bunlar, kısa süre içinde devletin kilit noktalarına kadar yükseldiler. Bu "dönmeler", dışarıya karşı Hıristiyan görünüp, evlerinin içinde gizlice Yahudi olarak yaşamaya devam ediyorlardı. Ancak Hıristiyan yöneticiler, Yahudiler'in bu durumundan kuşkulanıyorlardı. 1464 yılında, devlet ve kilise bir araya gelerek, bu yeni Hıristiyanların gerçekten İsa'nın dinini kabul edip etmediklerini araştırmak için 3 kişilik bir komisyon bile kurdurdu. Böylece Engizisyon mahkemeleri oluşturulmuş oldu.

1469 yılında, Kastilya Kraliçesi İzabella ile Aragon Kralı Katolik Fernando'nun evlenmeleri ve devletlerini birleştirmeleri, Yahudilerin İspanya'daki sonunu hazırladı. İzabella ve Fernando, Engizisyon kurumunun yetkilerini genişlettiler ve bu kurumun başına bir papaz olan Thomas de Toquemada'yı atadılar. Binlerce Yahudi ölümle cezalandırıldı. Bu yeterli görülmeyerek iki hükümdarın imzasıyla 31 Mart 1492 tarihinde "Kovma Fermanı" yayınladı. Mayıs ayında yürürlüğe giren ferman, bütün Yahudilerin 2 Ağustos'a kadar ülkeyi terketmelerini emrediyordu. İspanya'dan kovulan Yahudilerin büyük bir bölümü, göçmenlere kapılarını açan Osmanlı Devleti'ne sığındı. Yahudi tarihçilerin belirttiklerine göre, dönemin Padişahı II. Bayezid (1481-1512), bu Yahudilerin kendileriyle birlikte zengin bir kültür ve zanaat bilgisi getireceğini hesaplamış ve bunda yanılmamıştı. Yahudilerin top ve silah imalatında, tıp alanında önemli katkıları, buna örnek olarak gösterilir (1).

---

1. Moshe Sevilla -Sharon, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi, İst. 1992, s. 28.

Osmanlı yönetiminin Yahudilere karşı bu insanî yaklaşımı, 1492 yılında başlamadı ve noktalanmadı; daha uzun süre bu yaklaşım, onların yok olmalarını önledi ve sürekli bir politika olarak varlığını korudu. Hıristiyan âlemi karşısında, Avrupa'daki Yahudilerin koruyuculuğunu Osmanlı yönetimi üstlendi.

Trakya'nın fethi, en çok Yahudileri sevindirmişti. Edirne'de, Bizans'ın zulmünden çok sıkıntılı günler geçirmiş olan bir Yahudi topluluğu bulunmaktaydı. Osmanlılar, kente girdiklerinde, Yahudiler bu gelişmeyi bir kurtuluş olarak nitelendirdiler. Hatta, Bursalı dindaşlarından bazılarını Türkçe öğretmeleri için buraya getirttiler. Balkan Yahudileri, Osmanlı yönetimi altındaki topraklara göç etmeye başladılar. Bu göç hareketi, "hillali bayrağın dalgalandığı adalet ve hoşgörü ülkesine" yerleşmek amacını taşımaktaydı. Avrupa'dan Osmanlı'ya yönelik Yahudi göçlerinin gelişmesinde, Edirne'deki Aşkenazi hahamı Yitzhak Tsarfati'nin Orta-Avrupa Yahudilerine yazmış olduğu mektubun da önemli bir rolü olduğu belirtilir. Söz konusu haham, bu mektubu, 1430 yılında kendisini ziyaret eden iki din adamının isteği üzerine kaleme almıştır. Bu mektup, XV. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki Yahudilerin yaşamı hakkında bilgi veren önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Mektup şöyledir:

> "Aşkenaz (Alman) ülkesindeki kardeşlerimiz, İsrailoğullarının her gün çekmiş ve çekmekte oldukları ölümden acı ızdırapları, bir yerden bir yere, bir kentten bir kente kovulmalarını, maruz kaldıkları zulmü duydum... Sadık bendeniz ve mütevazi kardeşiniz Yitzhak Tsarfati, ailem Fransa'lı olmakla beraber, Aşkenaz'da doğdum (ve orada okudum), ancak doğduğum ülkeden göç etmek zorunda kaldım ve buraya, Türkiye'ye geldim. Burada hiç bir şey eksik değildir. Tanrı bu ülkeyi iyiye düşünmüş. Tür-

kiye, Hayat Ülkesi'ne (İsrail) giden yoldadır; Kudüs'e kadar bütün yol, deniz üzerinden 6 millik bir geçiş dışında, karayoludur. Her gün, Müslümanlar ve Yahudilerden oluşan büyük kervanlar çıkar... Yol emindir... (2)

İspanyol Yahudileri, çok sayıda ve toplu olarak geldikleri için, kısa zamanda Osmanlı Musevi cemaatının kurumlarını ve geleneklerini egemenlikleri altına almayı başardılar. Ladino denilen XV. yüzyıl İspanyol lehçesini koruyabildiler. Musevîlerin İspanyolcayı koruyabilmeleri, Osmnlı'nın gayrimüslim milletlere tanıdığı hakların ve hoşgörülü siyasetin bir eseri olsa gerekir. Oysa aynı tarihte İspanyol zulmünden kaçarak Galata'ya yerleştirilen müslüman Araplar, bir nesil sonra Türkleştiler. Bunun gibi, İran ve diğer bölgelerden İstanbul'a getirilen Acemler ve Araplar da, kısa süre içinde buradaki Türklerle kaynaşarak değiştiler.

İstanbul'da "Latin reâyası" denilen bir miktar Katolik nüfus da bulunmaktaydı. Fetihten sonra, bunların İstanbul'da oturmalarına izin verildi. Latinler Galata'da oturmaktaydılar. Bunlara da, "zimmî" hukuku çerçevesinde haklar tanındı. Ancak "millet" olarak teşkilatlandırılmadı. Bu Latin topluluğunun dinî hizmetlerini, Roma kilisesine bağlı bir "vekil" yürütüyordu. Bu vekili, Papa atamaktaydı. İstanbul, Bosna ve diğer yerlerdeki Katolikler, bir mezkeze bağlı olmadan ellerindeki fermanlara göre yönetiliyorlardı. Katoliklere bir "millet" statüsü verilmemesinin en önemli sebebi, bu mezhebin dinî merkezinin Osmanlı topraklarının dışında olmasıydı. Ayrıca nüfusları da azdı.

Bilindiği gibi, Ortodoks, Ermeni ve Yahudilerin dinî ve idarî merkezleri Osmanlı topraklarındaydı. Bu milletlerin hükümetle olan ilişkilerini İstanbul'daki patrikhaneleri yürütmekteydi. Dolayısıyla bu cemaatlerin faaliyetleri de

2) Moshe Sevîlla-Sharon, s. 40.

devletin gözetimi ve denetimi altındaydı. Bu cematlerin "millet başları", devletin "memuru" sıfatını taşımaktaydılar. Oysa Osmanlı Katolikleri Roma'daki Papa'ya bağlıydılar. Piskoposların tayini ve görevden alınmaları, Papa tarafından yapılmaktaydı. Bu yüzden Hıristiyanlar'dan Katolik mezhebine geçenlere iyi gözle bakılmazdı. Bu konuda zaman zaman bazı önlemler de alındı.

Fatih'in geliştirdiği millet sistemi, dinler ve dolayısıyla milletler arasında belirli bir yumuşamayı ve yakınlaşmayı beraberinde getirdi. En azından böyle bir ortamı hazırladı. Ancak, bu ortamdan fazla yararlanıldığını söylemek mümkün değildir. Özellikle XVII. yüzyıldan sonra, çeşitli iç ve dış faktörlerin etkisiyle artan dinler ve toplumlar arası düşmanlıklar, müslümanların Avrupa'ya karşı önyargısını geliştirdi. Avrupa dillerini öğrenmeye pek iyi gözle bakılmadı. Hatta "Ulemâ" sınıfına mensup olanların, Batı dillerini öğrenmeleri "küfür"le bir tutuldu. Ülkenin aydın kesimini oluşturan ulemâ, Batı lisanlarına karşı ilgisiz olunca, Avrupa'daki gelişmeler zamanında izlenemedi ve aktarılamadı.

D. *İstanbul'un İmarı ve Devletin Yerleşim Politikası*

Osmanlılar, her üç başkentlerini de-Bursa, Edirne ve İstanbul- nüfuslarını artırarak ve ticareti geliştirerek önemli ve büyük merkezler haline getirmek için gayret gösterdiler. Bu politikanın uygulanmasında İstanbul özel bir örnektir.

Fetihten önce, İstanbul'un nüfusu 30-40 bin dolaylarına düşmüştü. Bu dönemde İstanbul'da az da olsa bir Türk nüfusu bulunmaktaydı. Yıldırım Bâyezid, bunlar için, 1391 yılında, bir camiye sahip olmak ve bir kadının yargısal denetimine tâbi olmak gibi özel yerleşme şartları elde etmişti.

Fatih, fetih esnasında ve sonrasında, kentin yağmalanmasını önlemeye çalıştı. İmparatorluğun müstakbel

başkentini, mümkün olduğu ölçüde az hasarla ele geçirmek istiyordu. Fatih'in amacı, İstanbul'u, ülkenin bütün ırk ve dinlerini bünyesinde toplayan bir merkez haline getirmekti. İlk iş olarak, Sultan'ı tanımaları ve belirli bir vergi (*cizye*) ödemeleri şartıyla kent halkının mal ve canlarının korunacağını belirten fermanlar yayınlandı. Kenti terkedenlerin evlerine dönebilecekleri ve serbetçe çalışabilecekleri konusunda güvenceler verildi. Padişah'ın payına düşen savaş esirlerine, yol yapımında çalışarak özgürlüklerini kazanma fırsatı tanındı ve bunlar, Fener'e yerleşirildi.

İkinci olarak, Fatih, kadı'lara ve subaşılarına fermanlar yazarak, İstanbul'a yerleştirilmek üzere Rumeli ve Anadolu'dan 4.000 ailenin gönderilmesi çağrısında bulundu. "İsteyen gelsin. İstanbul'da evler, bağlar ve bahçeleri gelip mülk olarak tutsun" dedi (3). İstanbul'a gelecek olanların müslüman olma şartı yoktu. Ancak, bazılarının zengin, tüccar ve zenaatkâr olmaları gerekiyordu. Bu çağrı üzerine, Müslümanlar, Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve diğerleri, İmparatorluğun dört bir yanından İstanbul'a geldiler. Gelenlerin hepsine ev, bağ ve bahçe verildi. Bunlara vergi muafiyeti de tanındı. Bütün bunlar, İstanbul'un iktisadî hayatını canlandırmak içindi.

ancak bu güvenceler yeterli olmayınca, Anadolu ve Balkanlar'dan getirtilen göçmenlerle zorunlu yerleşim politikası uygulandı. Ayrıca, Amasra (1459), Foça (1460), Trabzon (1461), Mora (1458, 1463), Karaman (1470) ve Kefe (1475) alındıktan sonra, buralardaki Hıristiyanlar içinden tüccar, zenaatkâr ve esnaf kesimi seçilerek İstanbul'a getirtildi ve kentin çeşitli semtlerine yerleştirildi. Kentin ve Saray'ın yiyecek ihtiyacını karşılamak için, Sırp ve Mora seferlerinde ele geçirilen yaklaşık 30.000 çiftçi, İs-

---

3) *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (Haz., A. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara,1985, s. 139.

tanbul'un çevresinde boş bulunan 35 köyde iskan edildi. Bu yerleşim politikası, II. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde de devam etti.

İstanbul'a gelenler, yörelerine göre gruplandırıldı ve yerleştirildi. Mahallelerin isimleri de buna göre belirlendi. Yenişehirliler, Yenimahalle'yi; Aksaraylılar, Aksaray'ı; Manisa'dan gelenler, Macuncu Mahallesi'ni kurdular. Bursalılar, Eyüb'e; Eğridir ve Emektar'dan gelenler, Eğrikapı'ya; Karamanlılar, Şehzade Camii ile Fatih ara ·nda Büyük Karaman'a; Konya'dan gelenler, Fatih'in kuzeyinde Küçük Karaman'a; Tireliler, Vefa'ya; Çarşamba'dan gelenler Çarşamba'ya; Samsun ve Sinop'tan gelenler Tophane'ye; Gelibolu Türkleri Kasımpaşa Tersanesi'nin çevresine yerleştirildiler.

İstanbul'da, 1477 yılında yapılan nüfus sayımı, yerleşim politikasının ne ölçüde hedefine ulaştığını, kentin dinî ve etnik yapısını göstermesi bakımından önemlidir. Nüfus sayımında, kişiler değil aileler yazılmıştı. Buna göre o tarihte İstanbul'da 16.324 aile yaşamaktaydı. İnalcık, aile sayısına bakarak (her ailede 5-6 kişi hesap edilerek) İstanbul'un nüfusunun 80-100 bin dolaylarında olduğunu tahmin etmektedir. Bu sayıya, askerî sınıfa mensup olanlar dahil değildir. Fetih öncesiyle mukayese edildiğinde, 24 yıl gibi kısa bir zaman içinde kentin nüfusunun yaklaşık üç kat arttığı anlaşılmaktadır. Nüfusun yarısından fazlasını müslüman (yaklaşık %58), yaklaşık dörtte birini Rum-Ortodoks, geri kalanını ise Yahudi, Ermeni, Avrupalı ve Çingeneler oluşturmaktaydı. Yahudilerin, üçüncü büyük nüfus grubunu meydana getirmeleri ilgi çekicidir. Bu durum, Yahudilere karşı gösterilen ilginin bir sonucudur.

İstanbul'un Nüfus Yapısı(1477)

Milletler	*Aile Sayısı*
Müslüman	9.486
Rum-Ortodoks	3.743

Yahudi	1.647
Ermeni	434
Karaman'dan getirtilen Rumlar	384
Avrupalı'lar, Galata Halkı	332
Kefe'den Getirtilen Gayrimüslimler	267
Çingene	31
Toplam	**16.324**

Kaynak: Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Praeger Publishers, New York-1973, s. 141.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kentli nüfus, köylerde olduğu gibi müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılmıştı. Bu ayırım, şer'i hukukun öngördüğü dinî bir sınıflamaydı; toplumun ekonomik faaliyetlerinde bir imtiyaz ya da farklılık ortaya çıkarmamaktaydı. Çünkü, müslüman ve gayrimüslim tüccar ve zenaatkâr aynı loncaya mensuptu; aynı haklardan yararlanmaktaydı ve aynı çarşıda ya da bedestende iş yapmaktaydı.

İş ve çalışma hayatı ve ilişkileri bakımından müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir farklılık bulunmamaktaydı. İş ve çalışma hayatı dışında millet fertleri, kentin ayrı mahallelerinde müstakil bir hayat sürmekteydi. Müslüman mahallelerin yönetimi,dinî ve sivil bir lider olan imamlara bırakılmıştı. Papaz ve haham da, gayrimüslim mahallelerinde imamlarınkine benzer bir görev yürütmekteydi. Mahalle düzeyinde, gayrimüslimleri devlete karşı papaz ya da haham temsil etmekteydi. Bu yerleşim düzeni, müslümanlarla gayrimüslimler arasında iyi ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesine engel teşkil etmiyordu. Müslüman bir erkek, gayrimüslim bir kadınla evlenebiliyordu. Bu evlilikte kadının müslüman olma şartı yoktu.

İstanbul, Tanzimat'a gelinceye kadar, adliye, mülkiye ve belediye hikmetleri bakımından dört kazaya ayrılmış ve bu kazalar da kırk şubeye (mahkemeye) taksim edil-

mişti. Bunların içinde İstanbul (*Dersaadet*) kadısı diğerlerinin üstünde yer almaktaydı ve doğrudan sadaret makamıyla haberleşme yetkisine sahipti. Dersaadet kadısı şehrin hâkimi, valisi ve belediye başkanıydı. *Bilâd-ı Selâse* (üç belde) denilen Üsküdar, Galata ve Eyüb kadıları da, bulundukları kazaların kaynakamları ve hâkimleri durumundaydı.

E. Osmanlı Milletlerinin Genel Olarak Statüsü

Osmanlı toprakları içinde yaşayan gayrimüslimler, din ya da mezhep esasına göre bir cemaatın üyesi idiler. Her gayrimüslim cemaat, bağımsız bir dinî zümre ya da "millet" olarak kabul edilmişti. Millet liderleri, hükümetle gayrimüslim tebaa arasında resmî ara merci rolünü oynuyorlardı. Reâyanın toplumdaki ve yönetimdeki statüsü, ancak bir dinî cemaatın üyesi olmalarıyla belirleniyordu. Reâya, millet liderleri vasıtasıyla devlet yönetimiyle ilişki kurmakta; millet liderleri de, üyelerinin davranışları, vergi ve diğer yükümlülükleri açısından hükümete karşı sorumluluk taşımaktaydılar. Böylece Osmanlı yönetimi, gayrimüslim tebaa ile olan ilişkilerini doğrudan değil, millet liderleri ya da teşkilatları vasıtasıyla yürütüyordu. Millet liderleri, cemaatının yönetimi konusunda önemli sorumluluklar taşımaktaydı.

Her millet, gerek dinî, adlî, idarî ve eğitimle ilgili işleri ve gerekse hükümetle ilişkilerini yürütmek için güçlü birer teşkilat kurdular. Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi; Musevilerinkini Hahamhane; Ermeni cemaatının işlerini ise Ermeni Patrikhanesi yürütüyordu. Bunlardan başka Antakya, İskenderiye ve Kudüs'te müstakil Ortodoks patrikler bulunmaktaydı. Derece bakımından İstanbul Ortodoks Patrik'i diğerlerinden üstündü. Bir mezhep toplantısı yapılacak olsa, Rum Ortodoks patriğinin başkanlığında yapılması gerekirdi. Her millet teşkilatının din a-

damlarından oluşan birer ruhânî meclisi bulunmakta ve meclisler millet liderlerini seçmekteydi.

1. Hakları

Her millet kendi inancına göre ibadet ve âyinini tam bir serbesti içinde yapabiliyordu. Durumu fermanlarla tayin ve tesbit edilen ibadet yerlerinin dokunulmazlığı bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, ibadet yerlerine ve bunlara bağlı kurumlara kesinlikle karışmamış, buraların yönetimini tamamen millet teşkilatlarına bırakmıştır.

Osmanlı yönetimi, yeni kilise ya da havra yapılmasına sınırlı olarak izin vermiştir. Resmî ve şer'î görüş, fetihten sonra, kendilerine bırakılanların dışında yeni bir mabed yapılmasına müsaade edilmemesi yönündeydi. Bununla birlikte çeşitli anlaşma ve girişimlerle yeni mabed yapıldığı da olmuştur. İbadet yerlerinin tamiri, Padişah ya da Babıâli'den izin alınmasını gerektiriyordu. Yeni mabet açılmasına sınırlı olarak izin verilmesi, gayrimüslimleri mağdur etmedi. Çünkü, gayrimüslimlerin fetihten önce çok sayıda mabedi bulunmaktaydı. Bunların büyük bir kısmı fetihten sonra da işlerine devam etti.

Osmanlı yönetimi, toplum üzerindeki yetkilerini ve kamu hizmetlerini yönetim, maliye, askerlik ve adaletle sınırlandırmıştı. Bunların dışında kalan eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, nüfus, sağlık, dinî işler ve yardımlaşma hizmetlerini millet teşkilatlarına ya da bu amaçlarla kurulmuş vakıflara bıraktı. Bu arada, gayrimüslimlerin kendi aralarındaki nikah akdi, feshi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili işleri millet teşkilatlarınca yürütülüyordu. Cemaat mahkemelerinin bu konularda verdikleri kararları devlet organları aynen uygulamak durumundaydı. Mesela, Patrikhane mahkemesi, suçluları yalnız hapse değil, bazen sürgüne, bazen de kürek cezasına mahkum edebiliyordu. Suçlular için Patrikhane'de özel bir cezaevi vardı. Kaptan Paşalar, Patrikhane'den gönderilen kürek mahkûmlarını al-

mamazlık edemezler ve vaktinden önce zincirlerini çözemezlerdi. Cemaat mahkemeleri, dava başına belirli oranda harç da almaktaydı.

Evlenme, doğum ve ölemle ilgili kayıtlar millet teşkilatları tarafından tutulurdu. Her cemaat üyesi, bağlı olduğu millet teşkilatının nüfus defterine kayıtlıydı. Tanzimat'tan sonra nüfus işlerini devlet üslenince, kayıt işini patrikhanelerin defterlerini esas alarak yürüttü.

Gayrimüslim cemaatlar, okul açabilme ve programlarını serbestçe düzenleyebilme yetkisine de sahiptiler. zaten o dönemde, yalnız reâya değil, Müslümanlar da okul açmak ve bunları yönetme konusunda serbest bırakılmışlardı.

Osmanlı hükümeti, kiliselerde papazların vaaz ve öğütlerini, din işlerine karışmak olacağı gerekçesiyle gözetlemedi ve denetlemedi. Aynı gerekçe ile gayrimüslimlerin okulları da kontrol edilmedi. Böyle bir şeyi düşünmüş olsa bile, denetim işini, hariciyecilere yaptırmak gerekiyordu. O dönemde hariciye, Fenerli Rumlar'ın elindeydi. Müslümanlardan yabancı dil bilen yeterli eleman yoktu. Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre ecnebi lisanlarını öğrenenlere dinsiz gözüyle bakılırdı. Gayrimüslimlerin okulları, bağımsızlık düşüncelerinin aşılandığı temel kurumlar oldu.

Kiliselerin süslenmesine ve âyinlerin icrasına mahsus olan eşyanın ithali, gümrük vergisinden muaftı. Bunlar, tüzük ve yönetmeliklerle düzenlemişti.

Gayrimüslimler, özel hukukta kendi dinî kurallarını uygularlarken, ceza hukuku alanında İslâm ceza hukukunun süjesi sayılmışlardı. Ancak, gayrimüslimlere, müslümanlara verilecek olan cezanın yarısı tatbik edilirdi. Gayrimüslimler şarap içmekte serbesttiler. Ancak müslümanlara şarap satmaları yasaktı.

Cemaat liderlerinin yargılanması özel bir şekilde ya-

pılmaktaydı. Mesela, metropolitlerin, vekillerinin veya piskoposların şeriatla ilgili davaları söz konusu olduğunda, bunların duruşması doğrudan doğruya Divan-ı hümayun'da gerçekleştirilirdi.

Patriklerin kapı kâhyaları, hükümetle temasları yürüten vekilleri, memurları ve tercümanları vardı. Resmî ve dinî bayramlarda nezaket gereği, tebrik törenine katılan Rum Patriği, Padişah'ın karşısında diğer milletlerin liderlerine vekaleten Rumca bir nutuk söyler, "Logofet" denilen ve hükümetten de aylık alan Patrikhanenin Rum tercümanı bunu Türkçe'ye çevirirdi. Patrik, Türkçe bildiği halde nutkunu kendi diliyle söylerdi.

Batı'daki komün idareleri ya da belediyeler, belirli bir yerleşim yerinde (kasaba ve kentlerde) faaliyet göstermekteydi. Yetki ve görev alanı coğrafî olarak sınırlandırılmıştı. Oysa Osmanlı Devleti'ndeki millet teşkilatlarının nüfus ve hakimiyeti bütün Osmanlı şehir, kasaba ve köylerine kadar yayılmıştı. Patrikhanelerin yetkisi, üyelerinin bulunduğu her yere uzanıyordu. Bu bakımdan millet sistemi, belediye ya da komün yönetiminden daha geniş yetki ve faaliyet alanına sahipti ve âdeta genel idarenin bir parçasını meydana getirmekteydi. Bu sistemin benzeri, Batı ülkelerinde bulunmamaktadır. Bu sistem, federasyona da benzememektedir. Çünkü federasyon da bir yerel yönetim türüdür. Millet sistemi, hükümet içinde hükümet gibi bir niteliğe sahipti.

Fransız diplomat Engelhard, Fener Rum Patrikhanesi'nin hak ve yetkilerini dikkate alarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

> "Rum Patrikhanesi fetihten sonra nâil olduğu hukuk sayesinde hakikaten hükümet içinde hükümet idi. Başlangıçtaki yapısının garip bir şekilde bozulduğu ve değiştirilmiş olduğu inkâr edilemezdi. Şark Ortodoks mezhebindeki Hıristiyanların ırz ve namusu,

servet ve zenginliği, şahsî hürriyeti, vicdanî hürriyeti, hiçbir kontrole tabi olmadan Dersaadet kilisesi reisinin elindeydi. Patrik, Ortodoksları sürgüne gönderiyor ve hapis cezasına mahkum ediyor, vergi alıyor, piskoposları azlediyor, aforoz ve sansür gibi önemli iki aracı kullanıyor, okulları için müfredat programları yapıyor, velhasıl bir çok cihetten medeni ve siyasî hayata ilişkin görevlerin yerine getirilmesinde hiç bir kayda tabi olmuyordu. Fazla olarak Hükümet, Patrikhane'nin arzularının yürürlüğe konulmasını temin için yardıma mecburdu. (4)

Fener Rum Patrikhanesi, eski Bizans an'ane ve sembollerinin zengin bir hazinesi görünümündeydi. Patrikhane'nin kapısı üstüne hâk olunan Bizans kartalı, her sene yaldızlanarak parlatılırdı. Patrik, Bizans İmparatorlarının tacını giyer ve harmanisini taşırdı. Patrikhane, bu niteliği ile Bizans İmparatorluğu'nu âdeta Rum kilisesinin içinde yaşatıyordu.

2. Yükümlülükleri

Kendilerine sağlanan bu imkân ve haklara karşılık, gayrimüslim milletlerin en önemli yükümlülüğü, cizye vergisi ile sosyal ve siyasal alanlarda bazı yasaklara uymalarıydı.

Cizye, gayrimüslim erkeklerin, askerlik çağına gelmiş olanlarından alınan bir vergiydi. Genellikle 14-75 yaş arası erkekler cizye mükellefi olarak kabul ediliyorlardı. Cizye, "maktû" ve "alerruüs" (kişi başına) olmak üzere iki çeşitti. Maktu cizye, fetih zamanında sulh yoluyla karşılıklı olarak belirlenmekteydi. Eflak ve Boğdan'la Dubrovnik Cumhuriyeti'nin vergisi, maktû cizyeydi. Maktû cizye, bu bölgelerden alınacak olan verginin toplam miktarını belirtiyor ve para değerindeki değişmeler ve enflasyon gibi se-

---

4) Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, Çev., Ali Reşat, İstanbul-1328, s. 119.

beplerle zaman içinde yeniden düzenleniyordu.

Alerruüs cizye, mükelleflerin malî durumu dikkate alınarak kişi başına tarh olunmaktaydı. Bu vergi, kişinin zenginliğine göre "âla" (yüksek), "evsat" (orta) ve "ednâ" (aşağı) olmak üzere üç derece olarak düzenlenmişti. Zenginler *âla,* orta halliler *evsat,* çalışabilme gücüne sahip fakirler ise *ednâ* grubunda belirlenen miktara göre cizye öderlerdi. Cizyenin miktarı, genellikle 48, 24 ve 12 akçe olarak gruplandırılmıştı. Bu miktarlar, fıkıh kitaplarındaki ölçülere uygundu, ancak, zaman içinde değişikliğe uğramaktaydı. Ayrıca, İmparatorluğun her tarafında toplanan cizye, miktar olarak aynı değildi.

Cizye, dinî bir vergi sayıldığından, toplanması ve harcanmasına özel bir ilgi gösterilirdi. Her kazanın cizye kâğıtları, hazinece düzenlenip bohçaları içine konarak mühürlendikten sonra, *cizyedâr* denilen memurlar eliyle mahalline yollanırdı. Muharrem ayı gelince bu bohçaların mühürleri mahkemelerde açılır ve bu şekilde tahsili yoluna gidilirdi. Muharrem ayından önce cizye bohçası açılmaz ve belli zamanlar dışında gayrimüslim halktan cizye istenmezdi. Cizyeler, asla tımar ve zeamet sahiplerine terkedilmez, hazine adına özenle seçilirdi. Rüşvet, iltimas ve benzeri yollarla dürüst olmayan ve yeteneksiz kişilerin bu göreve atanması önlenir, bu iş "emîn" ve "mutemet" kişilere verilirdi. Ödeme kolaylığı sağlamak için cizye taksitle alınırdı.

Kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, köleler, hastalar ve din görevlileri cizye vergisini ödemekten muaf tutulmuşlardı. Geçit yerlerinde, adalarda ve sınır boylarında bulunan gayrimüslimler, coğrafî konumları ve gördükleri hizmet sebebiyle cizye ya da diğer vergilerden muaf tutulurlar veya pek az vergi öderlerdi. Uclarda bulunan, kalelerin onarım ve yapımını yürüten, madenlerde çalışan, vergi toplanmasına yardım eden, zimmî iken müslüman olan, verimsiz

topraklarda oturan, çalışamayacak kadar yaşlı olan gayrimüslimlerden, durumlarına göre ya kısmen vergi alınır ya da hiç alınmazdı.

Vergiden bağışlanma konusunda din adamlarının özel bir yeri vardı. Başlangıçta bütün din adamları vergiden muaf tutulmuşlardı. Ancak, bu imtiyaz kötüye kullanıldığı için sınırlandırıldı. Çalışan, para kazanan ve ticaret yapan din adamları vergiye tabi tutuldu. Vergiden bağışlanma işlemi hastalar, sakatlar, yaşlılar ve kendini tamamen ibadete vermiş ve başka işle meşgul olmayan din adamlarına uygulandı.

Cizye, cizyedarın elindeki deftere göre toplanır, toplanırken, cizyedar ve kadı tarafından ayrı defterlere kaydedilir, defterler, daha sonra karşılaştırılarak kontrol edilirdi. Toplama işlemi tamamlandıktan sonra cizye defteri, kadı tarafından imzalanıp mühürlenirdi. Torba içine konduktan sonra torbanın ağzı da mühürlenir ve cizyedar eliyle cizye muhasebesine gönderilirdi. Bütün bu önlemler, hem gayrimüslimlerin hem de devletin her hangi bir şekilde zarara uğramaması amacına yönelikti.

Gayrimüslimler, cizyenin yanında bir de "haraç" adında vergi verirlerdi. Cizye, zekât ve askerlikten muaf olmanın karşılığı olarak kabul edilirse, haraç da müslümanların ödediği "çift resmi" veya "resmi dönüm" denilen toprak vergisinin karşılığı olabilir. *Harac-ı muvazzafa* ve *harac-ı mukaseme* olmak üzere iki türlü haraç vardı. *Harac-ı mukata'a* da denilen *harac-ı muvazzafa*, müslümanların çift akçesi yerine alınırdı. Bu vergi, arazinin genişliğine göre hesap edilirdi ve genellikle sabit oranlıydı. *Harac-ı mukaseme* ise, müslümanların ödediği "öşür" karşılığı olarak, üründen alınan belirli bir paydı. Toprak yılda iki defa ekilirse, *harac-ı mukaseme* de iki kere alınırdı. Toprak ekilmediği zaman vergi de alınmazdı. Üründen alınan bu vergi, onda birden ikide bire kadar değişirdi. Fakat hiçbir

zaman yarıyı geçemezdi. *Harac-ı mukaseme*'nin oranı, arazinin verim durumuna göre azalıp çoğalırdı. Cizye, haraç ve bağlantıları dışında, gayrimüslimler müslüman halkla aynı vergileri öderdi.

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, yönetim bakımından yarı bağımsız, dinî yönden ise tamamen özerk bir statüye sahiptiler. Ticaret ve sanat, hiç bir kayda tabi olmaksızın, büyük çoğunlukla gayrimüslimlerin elindeydi. Askerlik ve yönetim işleriyle müslümanlar uğraştığı için ticaret ve ekonomi onların yönetimine geçmişti. Bu gelişme gayrimüslimlerin ekonomik gücünü artırdı. Önceleri Kapitülasyonlar, sonraları da Avrupa devletleriyle yapılan ticaret anlaşmaları, Batılı tüccarların olduğu kadar gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının da ekonomik özerkliğini geliştirdi.

3. Kılık-Kıyafet Düzeni

Gayrimüslimler, kılık-kıyafet ve sosyal hayat bakımından bazı düzenlemelere tabi tutulmuşlardı. Kılık-kıyafet hususunda müslümanlara benzemeleri yasaktı. Bunun için, zaman zaman bazı biçim ve esaslar getirilirdi. Gayrimüslimlerin samur kürk, kalpak, firengi kemha ve atlas gibi lüks giysiler taşımalarına izin verilmezdi. III. Selim zamanında yapılan bir düzenlemede Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı; Rumlarınki siyah ve Yahudilerinki ise mavi renk olması kararlaştırıldı. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı idi. Gayrimüslimlerin sarıkla dolaşmaları yasaktı. Gayrimüslimlerin giydikleri elbiselerin düşük kaliteli olmasına dikkat edilmiştir. Bununla güdülen amaç, "donda, libasta ve tarz-ı üslûbda", "kefere tâifesini" "tahkir ve tezlil" eylemek, yani müslümanlardan aşağıda olduklarını hissettirmekti. Kılık-kıyafet düzenlemesinde, ekonomik faktörler de etkili oldu. XVI. yüzyılda yayınlanan çeşitli fermanlarda, gayrimüslimlerin kılık-kıyafet esaslarına uymamaları sonucu ince kumaşların fiyatlarında yükselme

olduğu belirtilmişti. Kılık-kıyafet sınırlaması, yalnızca gayrimüslimler için getirilmemişti. Müslümanların da gayrimüslimlere benzememeleri gerekmekteydi.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde gayrimüslimlerin giyimlerine devlet tarafından pek müdahale edilmemişti. Osmanlıların ilk dönemleri için de bu durum geçerliydi. Kılık-kıyafetle ilgili sınırlamaların XV. yüzyılın ortalarında başladığı tahmin edilmektedir.

Gayrimüslimlerin ata binmeleri, bazı istisnalarıyla, yasaktı. Hamamda nalınsız gezmeleri ve farklı havlu kullanmaları gerekiyordu. Gayrimüslim din adamlarının seyahat sırasında tehlikeli bölgelerden geçerken kıyafet değiştirmelerine ve silah taşımalarına izin verilmişti. Böylece gayrimüslimlerin kendilerini koruma konusunda müslümanlarla aynı haklardan yararlanması sağlanmaktaydı. 1724 yılında Hassa Mimarbaşı'na yazılan bir fermanda, İstanbul'da, Müslümanların ve Hıristiyanların evlerinin yükseklikleri belirtilmişti. Buna göre, gayrimüslimlerin evlerinin müslümanlardan yüksek olmaması gerekiyordu. Kılık-kıyafet ve konutla ilgili bu düzenleme ve sınırlamalar, Tanzimat'a kadar geçerliydi. Tanzimat'tan sonra bunlara dikkat edilmedi.

Gayrimüslimlerle ilgili bu sınırlamalar, belirli dönemlerde uygulanmış olup, Osmanlı tarihinin bütününü kapsamaz. Ayrıca bu sınırlamalar sosyal hayata ilişkin idarî düzenlemeler niteliğindeydi. Aslî hukuk bakımından müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir eşitsizlik yoktu. Çünkü kadı, müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki bir davada, aynı kanun hükümlerini uygulamakla yükümlüydü. Aile hukuku alanında herkes kendi milletinin yasalarına göre muamele görüyordu. Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi, hukuk kuralları sınıflara ve milletlere göre farklı şekilde tatbik edilmiyordu.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler, kamu düzeni-

ne ve genel âdaba aykırı hareket edemeyecekleri gibi, siyasî faaliyetlerle de uğraşamazlardı. Devlete karşı işlenen suçların cezası ağırdı. Gerek millet başları, gerekse reâya bu konudaki yasaklara harfiyyen uymak mecburiyetindeydi. Hükümet, kamu düzeni bakımından, millet başlarının faaliyetlerini izler, cemaatında gördüğü uygunsuz bir hareketten onları sorumlu tutardı. Bu bakımdan millet başları, cemaatının siyasî alandaki bütün hareketlerini izlemekle görevli idiler. Devlete karşı ihaneti sabit olan bir Patrik'in, ister Rum, isterse Ermeni olsun, cezası idamdı.

Millet liderleri, "ömür boyu" kaydıyla makamlarında otururur, vatana ihanet etmedikçe ya da kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevlerinden alınmazdı. Padişah, yeni seçilen milletbaşına dinî ve hukukî yetkilerini belirten bir berat verirdi. Bu beratların içeriği yüzyıllarca hep aynı kaldı. Bütün Padişahlar, bu konuda Fatih'in düzenlemesini esas aldılar. Bu da gayrimüslimlerin statüsünün istikrarlı bir gelişme göstermesini sağladı. Gayrimüslimlerin haklarının ferman ya da beratlarla düzenlenmesi, onlara bugünkü anlamda bir "anayasa" güvencesi vermekteydi. Hiçbir yönetici ya da memur, bu fermanlara aykırı işlem yapamazdı. Gayrimüslimler, böylece "ehl-i örf" denilen kamu yöneticilerinin haksız davranışlarına karşı da en yüksek düzeyde koruma altına alınmış oluyorlardı.

Gayrimüslimlere tanınan haklar, Kapitülasyonlarla genişletilmeye çalışıldı ve Avrupa devletlerinin reâya üzerinde "himaye hakkı" iddia etmelerine neden oldu. Nitekim Fransa, çeşitli tarihlerde akdolunan Kapitülasyonlara dayanarak, bunları kendine göre yorumladı, Osmanlı Katolikleri üzerinde himaye hakkı olduğunu iddia etti. Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladı. Bilindiği gibi, Kapitülasyonlar, bu hakkın verildiği ülke vatandaşlarına, onların diplomatlarına, din adamlarına, elçiliklerde çalışan

Osmanlı vatandaşlarına çeşitli konularda muafiyet ve koruma imkânı sağlıyordu. Önceleri, Kapitülasyonlarla yabancı diplomatlara tanınan vergi muafiyeti, daha sonra yanlarında çalışan Osmanlı vatandaşlarına da uygulanmaya başlandı. Buralarda çalışan gayrimüslimler, vergi muafiyetinin yanısıra, hukuk ve ceza muhakemeleri usulünde yabancı diplomatlara verilen imtiyazlardan yararlanmaya çalıştılar ve sonunda "mahmî" sorunu, devletin başına önemli işler açtı.

F. Başlıca Gayrimüslim Milletler

Osmanlıların egemenliği altındaki topraklarda çok sayıda din ve mezhebin bağlıları bulunmaktaydı. Bunlar, "Ortodokslar", "Ermeniler", "Katolikler", "Museviler" ve "Protestanlar"dan meydana gelmekteydi.

En büyük gayrimüslim topluluğu Ortodokslar oluşturmaktaydı. İstanbul'daki Fener Patrikhanesi, Ortodoksların dinî ve idarî merkeziydi. Ortodoksların çoğunluğu Rum olduğundan, Fener Patrikhanesi'ne Rum Patrikhanesi de denilirdi. Başta Rumlar olmak üzere, Eflâk-Boğdan halkı, Karadağlılar, Sırplar (5) ve Bulgarlar Ortodoks kilisesine bağlıydılar. Ancak Bulgarlar, Ortodoks Patrikhanesi'nin kendilerine karşı sindirme politikası uygulaması nedeniyle, bu kiliseden ayrılarak 1870 yılında bağımsız Bulgar kilisesini kurdular. Bu gelişme, Ortodoks kilisesini parçaladı ve gücünü zayıflattıysa da Bulgarların siyasî bağımsızlığına giden yolda önemli bir merhale oldu. Dinî bağımsızlık, siyasî bağımsızlığı sağladı. Nitekim, kilisenin resmen kurul-

---

5) Rumların yönetimindeki Ortodoks kilisesi, söz konusu topluluklar üzerinde siyasî bir nüfuz aracı olarak da kullanılmaktaydı. Ortodoks Rumların dinî ve siyasî nüfuzu, 1557 yılında kurulan Sırp Patrikliği ile kırılmaya çalışıldı. Ancak bu Patriklik, Rum memurların Osmanlı yönetimi üzerinde kurdukları baskı sonucu 1766 yılında ortadan kaldırıldı.

duğu tarihten 8 yıl sonra (1878) özerk bir Bulgaristan Cumhuriyeti ortaya çıktı.

Bulgar kilisesinin, Rum-Ortodoks kilisesinden ayrılmasından sonra, Makedonya'daki çok sayıda kilise ve okulun hangi kiliseye ait olduğu sorunu, Bulgarlarla Rumlar arasında en önemli ihtilafı meydana getirdi. Sultan II. Abdülhamid, bu sorunu ustalıkla kullanarak ihtilafın devamını sağladı ve Balkan uluslarının Osmanlı Devleti aleyhine birleşmelerini engelledi. Ancak İttihatçılar, Makedonya'daki "anâsır" ihtilafını ortadan kaldırıp asayişi sağlamak amacıyla 3 Ekim 1910 tarihinde "Kiliseler Kanunu" olarak bilinen yasayı çıkararak, iki taraf arasındaki ihtilaflı kiliselerle okulların hangi millete ait olduklarını, nüfus oranlarına göre çözümlediler. Hükümetin yardımıyla teslim ve tesellüm işlemleri tamamlandı. Bir sene sonra da (1912) bu milletler Osmanlı Devleti aleyhine "Balkan İttifakı"nı kurdular. Bu ittifakta Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan yer aldı.

Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaasından olan Ermeniler, Ortodoks ve Katolik mezheplerinden bağımsız bir kiliseye ve dinî düşünceye sahiptiler. Ermenilerin en eski ruhânî merkezi Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin kilisesidir. Ermeni ruhânî reisi olan Katoğikoslar burada oturmaktaydı. Tatarlar'ın bu bölgeyi istila etmesiyle Ermeniler buradan göç etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Ruhanî reisleri olan Katoğikos da, bu göç esnasında kutsal sayılan bazı mezhep emanetlerini alarak beraberinde Kozan havalisine (Sis'e) gelmiş, burada yaptırdığı kiliseyi ruhanî merkez olarak kabul etmişti. Eçmiyazin'den göç esnasında Katoğikos'un akrabalarından biri, Van gölündeki Ahtamar adasında kalmış ve burada bir kilise inşa etmişti. Burası yöredeki Ermeniler için ruhanî merkez kabul edilmişti. Tatarlar'ın Eçmiyazin'de hakimiyetleri sona erince, bazı Ermeniler tekrar burada toplanarak eski mabedlerini ihya etmeyi

başardılar. Böylece Ermeniler için Eçmiyazin, Ahtamar ve Sis olmak üzere üç ruhanî merkez ortaya çıktı.

Rusya dahil Erivan yöresinin Ermenileri Eçmiyazin'e; Van bölgesinin Ermenileri Ahtamar'a; Kozan, Maraş ve Haleb civarının Ermenileri ruhanî merkez olarak Sis' bağlıydılar. Bunlar içinde Eçmiyazin, kiliselerin en kıdemlisi, Katoğikoslarının seçimle belirlenmesi ve bağlılarının sayıca çok oluşu nedeniyle en üstün dinî merkez durumundaydı. O dönemde İstanbul Erme-i Patriği, ruhanî bakımdan Eçmiyazin'e bağlı bulunuyordu. Patrik bir piskopos olup, Patriklik sıfatı resmi bir memuriyet niteliğindeydi.

Devlet, Ermeni toplumu ile olan ilişkilerini İstanbul Patriği vasıtasıyla yürütür ve onu en yüksek makam kabul ederdi. Katoğikosların, devlet nazarında resmî bir niteliği yoktu. Ancak Katoğikosluk, ruhanî niteliği haiz olan en yüksek makamdı. Bir papazın piskoposluğa yükseltilmesi, ayinlerde kullanılan zeytinyağının kutsanması ve dinî sorunların çözümü için bir Katoğikos'a ve onun maiyetindeki papazlardan meydana gelen Sinod'a başvurmak gerekiyordu. İstanbul'daki Ermenilerin çoğunluğu Eçmiyazin'i ruhanî merkez olarak tanımaktaydı. Bazıları da Sis'deki kiliseye bağlıydılar. Merkezlerin bu farklılığı zaman zaman Ermeni cemaatı arasında sorunlara neden oluyordu.

Roma kilisesine bağlı misyonerler, XVI. yüzyıldan itibaren, özellikle XIV. Louis zamanında Osmanlı tebaası olan Hıristiyanlar üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Papalık, Fransa ve Rusya, bu üç dinî merkezden dolayı ortaya çıkan ihtilafları kullanarak Ermeni cemaatını bölmeye çalıştılar. Ermenilerden Katolik mezhebine girenler giderek artmaktaydı. Buna karşı ilk önlem, IV. Murad zamanında (1613-1640) alınmaya başladı. 1630 tarihine kadar İstanbul'da Ermeni toplumu içinde farklı bir mezhep söz konusu değildi. Bu tarihten sonra Katolik misyonerlerin

çalışmaları Ermeniler üzerinde etkili oldu. Katolik papazlar, misyonerlik çalışmalarında Ermenileri kullanmaktaydı. Osmanlı Devleti, Katolik mezhebinin merkezi Osmanlı topraklarının dışında olduğu için Ermenilerin bu mezhebe geçmesini siyasî bakımdan istemiyordu. Ermeni Patriği de, cemaatının parçalanmasından rahatsız olmaktaydı. Osmanlı Devleti, ruhanî ve cismanî merkezi kendi topraklarında olan milletleri daha kolay denetlemekteydi. Katolik devletler, Roma'ya bağlı Osmanlı vatandaşlarını himaye etmek bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine zaman zaman müdahale edebilirdi. II. Mahmud, gayrimüslimlerin mezhep değiştirmelerini, bu amaçla yasakladı. Osmanlı yönetimi ve Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerden Katolik mezhebine geçenlere mani olamadı ve Katolik Ermeniler sayıca arttı. Fransa'nın da etkisiyle 1831 yılında Katolik Ermeniler bir "millet" olarak tanındı. Buna göre, Katolik Ermeniler adına bir piskopos, onların dinî ve dünyevî işlerini idare edecekti. Patriği topluluk seçecek ve Babıâli onaylayacaktı.

Osmanlı Devleti'nde diğer önemli bir grup da Yahudiler'di. Yahudiler, devlet protokolünde, Rumlar ve Ermeniler'den sonra gelirlerdi. Osmanlı yönetiminin bütün inançlara saygılı politikası sebebiyle, Yahudiler'in tarihte en rahat ettikleri ülke Türkiye idi. Avrupa ve Rusya'da zulüm görerek kaçmak zorunda kalan Yahudiler, en güvenli yer olarak Osmanlı ülkesini tercih etmişlerdi. Yahudiler, Osmanlı Devleti'nde mazhar oldukları himayeyi dünyanın hiç bir ülkesinde görmediler. Yahudi tarihi bunu açık bir şekilde itiraf etmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devletle bir sorunları olmadı. Bu nedenle "millet-i sâdıka" olarak nitelendirildiler. 1892 yılında İspanya'dan gelişlerinin 400. yıldönümlerini büyük şenliklerle kutladılar. Bu kutlama münasebetiyle Yıldız Sarayı'na çıkan Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi Efendi, dualarını, sonsuz minnet ve

şükranlarını ifade eden altınla işlenmiş bir albümü teşekkür makamında II. Abdülhamid'e sundu. Yahudiler, İspanya'dan Osmanlı topraklarına gelişlerinin 500. yıldönümünü de 1992 yılında kutladılar.

Yahudiler, daha çok ticarî faaliyetlerle uğraştıkları için İstanbul, İzmir, Selanik gibi liman şehirleriyle, nüfus bakımından yoğun olan Bağdat ve Halep gibi önemli vilâyetlerde oturmaktaydılar.

Doğu'da dinin oynadığı politik rolü geç kavrayan İngiltere, XIX. yüzyılda bu alana hızlı girdi. Fransa gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî ve idarî nüfuzunu artırmak için o da dini bir araç olarak kullanmaya başladı. Bu yüzyılda söz konusu iki devletin açık bir rekabeti vardı. İngiltere hedef alan olarak Ortadoğu'yu seçti. Bu bölgede çıkarlarını geliştirebilmek için himaye edeceği, onunla siyasî ve ekonomik çıkarlarını artıracağı bir topluluk aramaya koyuldu. Böyle bir topluluğun olmadığını gören İngiltere, bu amaçla bir Protestan topluluğu oluşturmaya çalıştı. Çok sayıda Protestan papazını misyonerlik faaliyetleri için bu bölgeye gönderdi. 1842 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasını sağladı. 1850'de ise, İngiliz ve Prusya elçilerinin girişimleri ve baskıları üzerine Protestanlar bir "millet" olarak resmen tanındı. Bu milletin nizamnamesi, 12 Mart 1878 yılında yayınlandı.

İngiliz, Alman ve Amerikan misyonerlerinin yoğun propaganda çalışmalarına rağmen, Protestan mezhebine girenlerin sayısında büyük bir artış olmadı. Nitekim XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki Protestanların toplam nüfusu 50.000 civarındaydı.

G. Gayrimüslimlerin Nüfusu

Osmanlı Devleti, başta yeni fethedilen yerler olmak üzere, toprakları üzerinde yaşayan halkın sayım ve yazımını yaptırırdı. Devletin toprak düzeni ve yönetim sistemi, bu sayı

ve yazım işlerini zorunlu kılıyordu. Vergi ve askerlik işleri de bunu gerektiriyordu. Her liva merkezinde istatistik kalemleri daha Kanuni Sultan Süleyman zamanında mevcuttu.Gayrimüslimlerin nüfus kayıtları, bağlı oldukları millet teşkilatları tarafından tutulmaktaydı. Cizye mükellefleri de bu kayıtlara göre belirlenmekteydi. Nüfus kayıtlarını, mahalle yönetiminin başı olan papazlar ve kocabaşılar yapmaktaydı. Gayrimüslim mahallelerin yönetimi onlardan sorulurdu. Müslüman mahallelerinde ise bu işleri imamlar yürütürdü. İmam ve papaz, mahallenin muhtarı ve din görevlisiydiler. Osmanlı şehir yönetimi esas itibariyle mahalle ölçeğine göre düzenlenmişti. Küçük birimlerin yönetimi ve denetimi daha kolaydı. Mahalleye girip çıkanlar, ölüm, doğum ve diğer medenî işler hep bu görevlilerin uhdesinde toplanmıştı.

Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı 1831 yılında yapıldı. Osmanlı Devleti, İslâm nüfusunun miktarını askerlik bakımından; Hıristiyanlarınkini ise cizye vergisi yönünden öğrenmek istiyordu. 1826 yılında kaldırılan yeniçerilerin yerine yeni bir ordu kurulması gerekiyordu. Bunun için ilk yapılacak şey, askerlik çağındaki halkın sayısını bilmek ve yeni malî kaynaklar bulmaktı. 1831 nüfus sayımı, yalnız erkekleri kapsıyordu ve bazı bölgelerde yapılamadı. Vergi ve askerlik gibi endişelerle sayım dışı kalanlar da vardı. Ancak bu sayım, ilk olması sebebiyle önemliydi. Genel bir bilgi vermesi bakımından bu nüfus sayımının özelliği aşağıda gösterilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Nüfusu (1831)

Milletler	Rumeli	%	Anadolu	%	Toplam	%
İslâm	513.428	37.48	1.995.215	83.70	2.508.643	66.33
Reaya (Hıristiyan)	811.546	59.25	359.379	15.07	1.170.925	31.19
Kıpti	29.530	2.16	7.143	0.30	36.673	0.98
Yahudi	11.674	0.85	5.396	0.23	17.070	0.46
Ermeni	3.556	0.26	16.743	0.70	20.309	0.54
TOPLAM	1.369.744	100.00	2.389.876	100.00	3.753.620	100.00

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara-1943, s. 215.

1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Rumeli'de, Kıptiler bir tarafa bırakılacak olursa -ki onların bir kısmı müslümandır- gayrimüslimlerin nüfus içindeki payı % 60.36'dır. Müslüman halk Rumeli'de azınlıktadır (% 37.48). Anadolu'da ise, müslümanların nüfus içindeki payı % 83.70'dir. Buna karşılık gayrimüslimlerin oranı ise sadece %16'dır.

Osmanlı yönetimi, Tanzimat'tan sonra nüfus işlerine önem verdi. Bu amaçla eyaletlere nüfus nâzırı, sancak ve kazalara da nüfus memuru ve "mukayyit" adında görevliler tayin etti. Düzenli bir nüfus kayıt sistemi kurulmasıyla birlikte tüm ülke düzeyinde 1844 yılında nüfus sayımı gerçekleştirildi. Osmanlı hükümeti, sayım esnasında yapılan hataları dikkate alarak, sayım sonuçlarını neşretmek istemedi. Ancak daha sonra, Fransız diplomat Ubicini'nin talebi üzerine sayım sonuçları kendisine verildi. 1844 nüfus sayımı sonuçları Ubicini tarafından neşredildi. O dönemde devletin toplam nüfus 35.350.000 idi.

Osmanlı Devleti'nde Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı (1844)

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam	%
Müslümanlar	3.800.000	12.950.000	3.800.000	20.550.000	58.13
Rum-Ortodokslar	11.370.000	2.360.000	-	13.730.000	38.84
Katolikler (1)	260.000	640.000	-	900.000	2.55
Yahudiler	70.000	100.000	-	170.000	0.48
GENEL TOPLAM	15.500.000	16.050.000	3.800.000	35.350.000	100.00

1) Katolikler, âyinleri farklı da olsa, Papalığın otoritesini tanıyan bütün Şark Kiliselerinin mensuplarını da kapsamaktadır.
Kaynak: M.A. Ubicini, *Türkiye 1850*, 1. cilt, s. 48-49.

1844 nüfus sayımına göre, Osmanlı Devleti'nde yaşayan müslümanlar, genel nüfus içinde % 58.13'lük bir orana sahiptir. Ortodoks mezhebine bağlı olanlar % 38.84, Katolikler %2.55 ve Yahudiler de % 0.48 dolayında bir nüfusa sahiptirler. Gayrimüslimlerin genel nüfus içindeki payı % 41.87'dir.

Tanzimat'tan sonra, meydana gelen savaşlar ve göçler sebebiyle nüfusun toplam miktarında ve bileşiminde önemli değişiklikler oldu. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda ve sonrasında Kırım'dan ve Kafkasya'dan çok sayıda müslüman kafileler halinde Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldı. Kırım savaşı sebebiyle gelen göçmenlerin sayısı 700.000'i bulmaktadır Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçler, 20 yıldan beri Rusya ile mücadele eden Şeyh Şamil'in 1859 yılında yenilmesiyle başladı. 1862-1870 yılları arasında Kafkasya'dan gelenlerin sayısı 2 milyona yaklaşmaktadır. Göçlerin en önemlisi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte gerçekleşti. Savaş sonrası 20 yıllık dönemde gelen göçmenlerin miktarı bir milyonu aşmıştı.

Devletin resmi rakamlarına göre 1897 yılında müs-

lümanların genel nüfus içindeki oranları %74.07'ye yükseldi. Müslümanlardan sonra ikinci sırayı Rumlar almaktaydı (%13.49). Rumları, %5.47'lik payla Ermeniler ve %4.36'lık oranla da Bulgarlar izlemekteydi.

Osmanlı Devleti'nin 1897 yılındaki nüfusu, aslında 19 milyon değildi. Bu miktar, vergi ve askerlik bakımından esas alınan nüfustu. Bunun içinde Osmanlı topraklarında olduğu halde Hicaz, Yemen, Trablusgarb, Bingazi ve Girit gibi vilâyet ya da sancakların nüfusu yoktur. Bunlarla beraber, 1897 yılında devletin toplam nüfusu, 32.206.854'e ulaşmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Nüfusun Cemaatlara Göre Dağılımı (1897)

	Erkek	Kadın	Toplam	%
İslam	8.499.798	6.612.147	14.111.945	74.07
Rum	1.341.049	1.228.863	2.569.912	13.49
Ermeni	546.030	496.344	1.042.374	5.47
Bulgar	449.286	380.903	830.189	4.36
Katolik	65.912	54.567	120.479	0.64
Yahudi	117.767	97.658	215.425	1.13
Protestan	22.963	21.397	44.360	0.24
Latin	12.280	10.055	22.335	0.12
Maruni	15.262	17.154	32.416	0.17
Keldani	3.866	1.902	5.768	0.03
Süryani	19.500	16.054	35.554	0.18
Kıpti Gayrimüslim	10.309	9.241	19.550	0.10
TOPLAM	10.104.022	8.946.285	19.050.307	100.00

Kaynak: İstatistik Umumi İdaresi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi*, s. 16.

1885 yılına ait İstanbul nüfusunun milletlere göre dağılımı oldukça ilginç nitelikler göstermektedir. Ülke genelinde müslümanların oranı %74.07 olduğu halde, bu durum İstanbul'da %44.06'dır. Yani İstanbul'da müslüman halk, azınlıkta bulunmaktadır. Gayrimüslimler, %55.94'lük payla İstanbul'da ḥâkim nüfus durumundadır. Rum ve Ermenilerin İstanbul nüfusu içindeki payları, genel nüfus içindekine göre hayli yüksektir. İstanbul'da yabancı tâbiiyetinde olanların miktarı %14.78'dir. Buna göre İstanbul, yalnız gayrimüslim Osmanlı tebaasının yoğun olarak yaşadığı yer değil, aynı zamanda yabancıların da çok sayıda bulunduğu bir şehirdir.

İstanbul Nüfusunun Cemaatlara Göre Dağılımı (1885)

	Kadın	Erkek	Toplam	%
İslam	183.571	201.339	384.910	44.06
Rum	60.937	91.804	152.741	17.59
Ermeni	65.720	83.870	149.590	17.10
Bulgar	400	3.977	4.377	0.50
Katolik	3.233	3.209	6.442	0.73
Yahudi	21.967	22.394	44.361	5.05
Protestan	331	488	819	0.08
Latin	554	528	1.082	0.11
Ecnebi Teb'ası ile Tabiiyeti bilinmeyenler	28.038	101.205	129.243	14.78
Genel Toplam	364.751	508.814	873.565	100.00

Kaynak: Sicill-i Nüfus İdare-i Ümmiyesi, *Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse Nüfus-u Umumiyesine Mahsus İstatistik*, s. 2.

1906 yılında yapılan nüfus sayımında, Osmanlı

Devleti'nin toplam nüfusu 20.897.617 olarak belirlendi. Devletin nüfusu, 1914 yılında 18.520.016'ya düştü. Bu düşüş, Balkan savaşlarında Makedonya ve Yanya'nın elden çıkmasıyla açıklanabilir. 1914 yılında toplam nüfus içinde müslümanların payı %81.24, Rumların %9.33, Ermenilerin ise %6.27 olarak gerçekleşti. Söz konusu yılda, Gregoryan ve Katolik olarak Ermenilerin toplam nüfusu 1.229.007 dolaylarındaydı. Sayım dışı kalmış Ermenilerin olabileceği düşünülürse, en iyimser bir yaklaşımla toplam Ermeni nüfusu 1.300.000'i aşmamaktadır. Buna göre, 1915 yılında, Osmanlı yönetiminin "tehcir" uygulaması sebebiyle 1.5 milyondan fazla Ermeninin katledildiği iddiasının ne kadar dayanaktan yoksun olduğu kendiliğinden anlaşılır. Osmanlı kaynaklarına göre, savaş şartları sebebiyle uygulanan yer değiştirme işlemi sırasında kıtlık, hastalık, uzun yolculuğun getirdiği yorgunluk ve kötü iklim şartları gibi nedenlerden dolayı telef olan Ermenilerin sayısı 200-300.000 dolaylarındadır (6).

Ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz 1885 yılı, İstanbul'un nüfus yapısı içinde milletlerin mesleklere göre dağılımında şu özellikler dikkatimizi çekmektedir. Devlet memurluğu hemen hemen bütünüyle müslümanların tekelindedir (%95.4). Müslüman erkeklerin %11.41'i devlet işlerinde çalışırken, %25.37'si ticaret ve sanayi ile uğraşmak-

---

6) Türkiye'nin içindeki ve dışındaki Ermeni ihtilalcileri, Anadolu'da, özellikle Rus sınırına yakın kuzey-doğuda ve Kilikya olarak adlandırılan güney-doğuda genel bir ayaklanma hazırlığı içindeydiler. Rusya, doğuda, Ermenilerle Kürtler arasında gergin ilişkileri istismardan çekinmiyordu. Rus hükümeti, Ermenileri silahlandırmak için yardım ediyordu. Türk hatları gerisinde ihtilal çıkarmaları, Osmanlı ordusunu iki ateş arasında bırakmaları ihtimalini düşünen Hükümet, Ermenileri, düşmana yardım edebilecekleri stratejik noktalardan Irak ve Suriye içlerine nakledebilmek amacıyla 1915 yılı Mayıs ayının sonunda "Tehcir Kanunu"nu kabul etti. Bu, bir bakıma milli nefis müdafaası idi.

tadır. Gayrimüslimlerde ticaret ve sanayi ile uğraşanların oranı yüksektir. Bu oran, Bulgarlar'da %81.42, Katolikler'de %55.56, Ermeniler'de %42.90, Rumlar'da %36.89 ve Yahudiler'de ise %31.19'dur.

Müslümanların, kentin öğrenci sayısı içindeki payı %48, gayrimüslimlerin payı ise %52'dir. Bu oran, gayrimüslimlerin eğitime daha çok önem verdiklerini göstermektedir.

İkinci Bölüm
TANZİMAT VE MİLLET SİSTEMİNDE DEĞİŞME

Tanzimat, 3 Kasım 1839 tarihinde iln edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 18 Şubat 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı'nın hüküm ve uygulamalarını anlatan bir kavramdır. Bu bakımdan Tanzimat, 1839 yılından başlayarak 1876 yılına kadar olan 37 yıllık bir dönemi kapsar. Bu dönem, Türk siyasî ve idarî kurumlarıyla toplum hayatının, Batı'ya resmen açıldığı ve ondan etkilenmeye başladığı bir sürecin en önemli dönemini oluşturur. Bu değişme sürecinde, Batılı kurum ve sistemlerle Osmanlı kurum ve değerleri uzlaştırılmaya çalışıldı; bunlar zaman zaman şiddetli bir mücadeleye girişti.

Osmanlı Devleti, cephede yenemediği Batı'lı güçlere karşı, ayakta durabilmek için başka bir yönteme başvurdu: Diplomasi. Bir taraftan Mısır sorunu, diğer taraftan Balkanlar'daki milliyetçilik hareketleri ve bağımsızlık istekleri, buna bağlı olarak Avrupa devletlerinin baskısı, Tanzimat'ın ilan edilmesi gereğini doğurdu. Osmanlı hükümeti devletin bekasının, Avrupa'nın kabul edebileceği bir modernizasyon programıyla mümkün olabileceğini düşündü. Devlet ayakta kalabilmek için Avrupa'ya dayanmak ihtiyacını hissetti. Bunun bedeli, Avrupa'nın onaylayacağı bir programdı. Osmanlı Devleti'ndeki bütün reform hareketleri, hep önemli dış ve iç baskıların bir neticesi olarak ortaya çıktı. Hükümet, Gülhane Hattı'nı ilan etmekle Avrupa'yı yanına çekmek, bu vesile ile Mısır sorununu çözmek, iç

ve dış baskıları reform görüntüsü altında hafifletmek istiyordu. Ancak bu yola girilince geriye dönüş mümkün olmadı. Verilen tavizleri yenileri izledi ve Batılılaşma bir devlet politikası haline geldi.

Ferman, tebaanın eşitliğini getirdi. "Ehl-i İslâm ve milel-i sâire"nin eşitliği, din esasına dayalı millet kavramının yerine "Osmanlılık" fikrini ikame etti ve hâkim millet anlayışını değiştirdi. Bütün devlet makamları ve rütbeler gayrimüslimlere de açıldı. Gayrimüslimler siyasî bakımdan müslümanlarla eşit hale geldiler. Osmanlı Devleti'nde hâkim millet anlayışı, düşünce ve inanç esasına dayanmaktaydı. İslâmın son din olması hasebiyle müslümanlar, hâkim milleti oluşturuyorlardı. Bununla beraber Türk unsuru, idarî, askerî ve ilmî sahada daima etkin olmuştu. Tanzimat Fermanı'yla Türk unsuru dikkate alınmadığı gibi, inanç ve düşünce üstünlüğü faktörü de ihmal edildi.

B. *Avrupa'nın Garantörlüğü*

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun en önemli maddesi, dost devletlerin şahitliğiydi. Ferman, İstanbul'da oturan bütün elçilere resmen bildirildi. Bununla amaç, yapılacak reformlarda onlara güven vermekti. Bir bakıma Avrupa devletlerinin garantörlüğüne başvurulmuş oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin kendi iç sorunlarıyla ilgili reformları içeren bir fermanın, "dost devletlere!" resmen tebliğ edilmesi ve onların bir çeşit garantörlüğüne başvurulmasındaki maksat neydi?

Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa'nın, bu maddenin, Osmanlı hükümetinin içişlerine müdahale etmesi sonucunu doğuracağını düşünememesi mümkün değildir. Mesleği diplomatlık olan bir devlet adamının, bu tür inceliklerden haberdar olmaması biraz saflık olur. Reşid Paşa, bu maddeyi reformları sağlama bağlamak için koydurmuş olmalıdır. Son Osmanlı vak'anüvis'i Abdurrahman

Şeref Efendi bu görüştedir. Reşid Paşa, getirilmek istenilen yeni kuralların yürütülmesi ve yerleştirilmesi için içeride bazı güçlükler ve engellemeler olabileceği ihtimalini düşünerek bunları etkisiz hale getirmek istemiştir.

Reformlar konusunda, artık inisiyatif Osmanlı hükümetinden Avrupa devletlerine geçmiştir. Tanzimat'tan sonra, reformlar konusunda Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçileri nüfuz yarışına girdiler. Bu yarışta başı İngiliz ve Fransız elçileri çekmekteydi. Elçilerin müdahalesiyle sık sık Sadrazam değişiklikleri yaşandı. Reşid Paşa'ya yakınlığı ile bilinen İngiliz Elçisi Canning'in, Osmanlı yönetimi üzerindeki bütün gayreti, "Türkiye'nin Hıristiyan medeniyetine yaklaştırılması için gerekli devrimlerin hazırlanması" ile ilgiliydi.

D. *Yönetimde Merkeziyetçilik*

Tanzimat'ın ilanından sonra, devletin toplum üzerindeki rolü ve sorumluluğu değişti. Toplum sorunlarının tepeden inme yasalarla çözülebileceği inancı hâkim oldu. Yapılan reformlar, devletin fonksiyonlarını genişletti ve bürokrasinin, topluma hâkim olma ve onu değiştirme arzusu kolaylaştı. Tanzimat hareketi, ülkenin kurtuluşunu güçlü bir merkezî idarede gördü ve bu idareyi, yasal güvencelerle donatılmış "ıslahatçı bürokratlar" zümresinin eline verdi. Ferman, getirdiği ilkelerle, bu zümrenin mal ve can güvenliğini sağladı.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte valilerin yetkileri kısıtlandı, malî işlerle doğrudan ilgilenmeleri önlendi. Tanzimat'ın uyguladığı eyaletlerin malî işleri "muhassıllar"a verildi. İki yıl süren bu uygulama beklenen sonucu vermediği için, 1842 Mart'ından geçerli olmak üzere yeniden iltizam usulüne dönüldü. Muhassıllar'ın kaldırılmasıyla birlikte, eyaletlerin malî işleri "defterdar" adlı görevliye bırakıldı. Ülke yönetiminde sancak-kaza biçiminde yeni bir dü-

zenlemeye gidildi. Sancak yönetimi, kaymakama, kazanın yönetimi ise kaza müdürüne verildi. Defterdarların, gerektiğinde doğrudan Maliye Nezareti ile yazışma yapmasına imkân tanındı.

II. Mahmud'un son dönemlerinde memurlara sabit bir maaş bağlanması uygulaması, Tanzimat'la birlikte yaygınlaştırıldı. Böylece, kamu hizmeti karşılığı memura ödenen ücretin, "aynîlik"ten "nakdilik"e dönüşmesi sağlandı. Memurlar, yeni sisteme göre, toprağa bağlı ya da yaptıkları işe göre değişen harç ve benzeri gelirler yerine, merkezî hazineden sabit bir maaş almaya başladılar. Ancak, taşrada çalışan memurların maaşları zamanında gönderilmediği için, hediye uygulaması ve borçlanma ihtiyacı, memurların halk üzerindeki baskılarını artırdı.

Tanzimat'ın getirdiği düzen, vatandaşların günlük hayatında olumlu bir katkı meydana getirmedi. Kamu hizmetlerinde gecikmeler meydana geldi. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid, 1846 yılında, İstanbul ve taşradaki bütün devlet dairelerinin yöneticilerine tenbihatta bulunarak kamu hizmetlerindeki gecikme ve yolsuzlukları gidermeye çalıştı. Ancak bu yeterli olmayınca, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından hazırlanan bir mazbataya uygun olarak bütün memurların yemin etmesi uygulamasına geçildi (1848).

Bu politika ve uygulamalarla, taşradaki ve merkezdeki yöneticiler ve memurlar, Babıâli'nin yakın denetim ve gözetimi altına alınmak isteniyordu.

E. Kutsal Yerler Sorunu ve Kırım Savaşı

Kutsal yerler sorunu, Avrupa devletlerinin Osmanlı gayrimüslimleri üzerindeki himaye mücadelesinin bir ürünüydü. Kudüs ve çevresinde Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen mekânlar bulunmaktaydı. Hz. İsa'nın yaşadığı, dinini yaydığı yerlerde bulunan kutsal mekanların yönetimi, Or-

todoks, Katolik, Ermeni Gregoryan, Suriye, Kıpti ve Habeş kiliselerine bırakılmıştı. Kutsal kabul edilen mekânların temizliği, bakımı, onarımı gibi işler, kiliseler arasında mücadele konusu olurdu. Osmanlı yönetimi, uzun yıllar, kiliseler arası belirli bir denge sağlamaya çalışmıştır.

Kanuni döneminde Fransa'ya verilen Kapitülasyonlarla, bu bölgede Katolik papazlarına imtiyaz tanındı ve bunlar daha sonraki antlaşma ve fermanlarla genişletildi. Özellikle Fransa ile imzalanan 1740 tarihli antlaşma, Fransa'nın bu bölgedeki etkisini artırmıştı. Fransa, İngiltere ve Rusya, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler üzerindeki etkilerini artırabilmek için kutsal yerlerde ve diğer bölgelerde görev yapan papazları korumakta ve kullanmaktaydı. Fransa Katolikleri; Rusya ise Ortodoksları tutuyordu. Bu himaye, daha sonraları bütün Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim tebaa üzerinde kurulmaya çalışıldı.

Kutsal yerler, özellikle Fransa ile Rusya arasında önemli bir çatışma konusu oldu. Bu yerlerin yönetimi konusunda iki ülkenin mücadelesi, Osmanlı yönetiminin bazen Katolikleri ve bazen de Ortodoksları memnun etmeye yönelik politika izlemesine sebep oldu. Belli bir yeri onarmak ya da belirli bir kapının anahtarına sahip olmak, grupların önemli bir mücadele konusunu meydana getirmekteydi. Çeşitli mezhepler arasında mevcut olan denge, 1829'dan sonra Rusya'nın, Fransa'nın desteklediği Katoliklere karşı Ortodoks papazların haklarının savunuculuğunu üstlenmesiyle bozuldu. Çar Nikola'nın 1841 yılında iki eski Ortodoks manastırını onarmasından sonra, Kudüs'e Rus hacıları akmaya başladı. Bu arada Kudüs Ortodoks Patriği, 1843 yılında İstanbul Patriği'nden ayrılma iznini koparıp Çar'ın yardım ve desteğiyle kendi gücünü pekiştirmeye başladı.

Buna karşılık Fransa, Katolik papazları için yeni imtiyazlar talebinde bulundu. Bunun bir nedeni de, Louis

Napoleon'un, Fransız Cumhuriyeti'ni sona erdirip İmparatorluğunu ilân edebilmesi için Katoliklerin desteğinden yararlanmak istemesiydi. Fransa, Beytlehem kilisesinin anahtarını bulundurmak hakkı dahil olmak üzere Katolikler için yeni imtiyazlar sağladı.

Osmanlı Devleti'nin, Fransa'nın isteklerini kabul etmesi, Rusya'yı gücendirdi. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını İngiltere'ye resmen teklif ederek, bu ülke ile eski işbirliğini yenilemeye kalkıştı. Sırbistan ve Bulgaristan Prensliği Rus etkisi altında bağımsız olacaklar; buna karşılık, İngiltere de Girit ve Mısır'ı alacaktı. Fakat İngiltere bu teklife yanaşmadı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bir süre daha yaşaması İngiltere'nin işine geliyordu.

Rusya, 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasına dayanarak, Osmanlı topraklarında bulunan tüm Ortodoksların, Çar'ın himayesine bırakılmasını istiyordu. Rusya'nın amacı, kutsal yerleri de aşan bir nitelik göstermekteydi. 10 milyonu aşan Osmanlı Ortodoksları'nın Rusya'nın egemenliğine bırakılması, Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını kısıtlamak olacağı gibi, devletin kendi vatandaşlarını koruma yükümlülüğüne de aykırıydı.

Osmanlı hükümeti, İngiltere ve Fransa'nın yardımlarına ve teminatlarına güvenerek Rusya'nın tüm isteklerini geri çevirdi. Böylece 1853-56 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı başlamış oldu. Rusya bu savaşta yalnız kaldı. Bütün Avrupa, Rusya'ya karşı fiilen Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. İngiltere ve Fransa'nın askerî destekleriyle Rusya savaşı kaybetti.

Kırım Savaşı, görünürde Rusya'nın emellerine karşı Osmanlı Devleti'ni korumayı amaçlıyordu. Gerçekte ise korunan Osmanlı Devleti değil, Fransız ve İngiliz çıkarlarıydı. Söz konusu devletlerin çıkarları Osmanlı Devleti'nin varlığıyla paralellik gösteriyordu. Fransa ve İngiltere, ikti-

sadî olarak güçlenen Rusya'nın kendi nüfuz bölgelerine inmesini istemiyorlardı. Osmanlı Devleti'nin parçalanması, Fransa ve İngiltere'den daha çok Rusya'nın işine gelecekti.

Avrupa devletlerinin Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasındaki amaçlardan biri de, Osmanlı gayrimüslimlerinin haklarını geliştirmekti. Nitekim savaş, 16 Aralık 1855 tarihinde, Avusturya'nın, "Osmanlı İmparatorluğu'nda, Hıristiyanların Müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları" ve buna benzer koşullarla yaptığı barış önerisinin Rusya tarafından kabul edilmesiyle sona erdi.

Barış görüşmeleri için Paris'te toplanan Kongre'de (25 Şubat 1856) Avrupa devletleri, Osmanlı delegesine gayrimüslimlerle ilgili reformlar konusunda baskı yaptılar. Adeta Osmanlı Devleti galip değil, mağlup devlet muamelesiyle karşılaştı. Batılı devletler, kendi siyasî ve ekonomik çıkarlarına göre sorunları çözümlemeye ve Rusya'yı Karadeniz'in kuzeyine atmaya muvaffak oldular. Osmanlı Devleti'nin çıkarları fazla dikkate alınmadı. Azınlıklar konusu, savaş öncesinden daha kötü bir şekilde sonuçlandı. Azınlıklar konusundaki inisiyatifi Avrupa ele geçirdi.

Osmanlı yönetimi, Paris Kongresi'ne, sözünü yerine getirmiş bir devlet olarak katılmak için, daha kongre toplanmadan Islahat Fermanı'nı hazırlayarak yürürlüğe koydu (18 Şubat 1856). Avrupa devletleri, imzalanacak olan antlaşmada Islahat Fermanı'nın da yer alması gerektiği fikrini ileri sürdüler. Söz konusu devletler, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'ndan beri vaadedilen ıslahatın uygulanmasını garanti altına almak istiyorlardı. Osmanlı heyeti başkanı Ali Paşa'nın bütün gayretlerine rağmen, Islahat Fermanı, Paris antlaşmasının 9. maddesinde zikredildi. Osmanlı heyetinin itirazını önlemek için, maddenin sonuna, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmayacağını belirten bir ibare eklendi. Fakat antlaşmanın genel hükümleri, Osmanlı Devleti'ni

byük devletlerin gözetimi ve denetimi altına sokuyordu. Padişah'ın kendi tebaası ile ilgili reformları, Paris antlaşmasıyla uluslararası bir nitelik kazanıyordu. Önceden gayrimüslim tebaanın haklarını korumada Avrupa devletleri ayrı ayrı hareket ederken, Paris antlaşmasıyla bu koruma veya müdahale Avrupalı büyük devletlerin ortak nezaretine geçti. Avrupa devletleri, Pari antlaşmasını ve Islahat Fermanı'nı gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmeye başladılar.

Paris antlaşması, Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletleri haklarından yararlanmasını kabul etti. Böylece Osmanlı Devleti, devletler hukuku bakımından Avrupa devletleriyle eşit hale geldi. Antlaşmayı imzalayan devletlerin hükümdarlarından her biri, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine ve topraklarının bütünlüğüne saygı göstermeyi kabul ederek bu saygının devamı konusunda birbirlerine kefil oldular.

Kırım Savaşı ve onu izleyen Paris Antlaşması, Osmanlı Devleti üzerinde önemli etkiler yaptı. Savaş sebebiyle Osmanlı hükümeti çok yüksek faizlerle borçlanmak zorunda kaldı. Faizlerin yüksekliğinden dolayı alınan borçlar ödenemez duruma geldi ve bunun etkisi yüzyılın sonuna kadar devam etti. Ayrıca, savaş sebebiyle İstanbul sokaklarında çok sayıda yabancı subay, er ve asker ailelerinin görülmesi, yerel halkı Avrupa'nın yaşayış biçimine alıştırdı. Avrupa devletlerinin garantörlüğü, Ali ve Fuad Paşa'ların reform çalışmalarını kolaylaştırdı.

Paris antlaşması, uygulama değerinden yoksun maddeleri ve kötü niyetle yürütülmeye elverişli hükümleriyle, Osmanlı Devleti'nin geleceği için bir garanti olmaktan daha çok, bir çok siyasî anlaşmazlık ve rekabetin tohumlarını taşımaktaydı. İngiltere'nin Kırım Savaşı'na katılması, Akdeniz ve Hindistan'a giden ticaret yollarını Rusya'ya kaptırmamak içindi. Fransa ise, Rusya'nın Doğu Ak-

deniz'e yerleşmesine mani olmak istiyordu. Kutsal yerler sorunu, Rusya'nın Boğazlar ile Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını sağlamak için ortaya attığı bir bahaneden ibaretti.

Kısacası, kutsal yerler sorunu, Fransa ve İngiltere ile Rusya'nın siyasî ve ekonomik rekabetinin bir ürünüydü. Bu sorun, Kırım Savaşı'na sebep oldu. Islahat Fermanı da, savaş sonrası toplanan Paris Barış Kongresi'ni etkilemek amacıyla yayınlandı.

E. Islahat Fermanı ve Osmanlı Milletleri

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan sonra, tebaanın hukukunu etkileyen en önemli düzenleme Islahat Fermanı'dır. Islahat Fermanı, Gülhane Hattı'nın hükümlerini genişletti. Bu ferman, yabancı devletlerin hazırladığı ve Babıâli'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir tedbirler bütünüdür. Fermanı, İngiltere, Fransa ve Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinden meydana gelen bir komisyon hazırladı. Bu komisyonda, dönemin Şeyhülislamı Arif Efendi de bulunmaktaydı. Fermanın hükümleri, büyük ölçüde gayrimüslimlerin haklarıyla ilgilidir. 1856 fermanı, genel olarak Hıristiyan milletlerin anayasal gelişmesinin başlangıcı ve ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu niteliğinde görülmektedir.

Fermanın getirdiği haklar düzeni ile, müslümanlarla gayrimüslimler, hukukun bir çok alanında eşit hale geldiler. Askerlik gibi önemli bir vatandaşlık görevini yerine getirmeyen gayrimüslimlerin, siyasî alanda müslümanlarla eşit hale getirilmesi, uzun yıllar devletin yükünü omuzlamış olan Türklerin tepkisine neden oldu. Gayrimüslimler tarım, sanat ve ticarette kendilerini daha da geliştirme imkânını elde ettiler. Hâkim millet olan Türkler ise, ülke yönetimi ve askerlik hizmetleriyle uğraştıkları için, iktisat ve zanaat faaliyetlerini büyük ölçüde gayrimüslimlere bıraktılar. Demircilik ve marangozluk gibi önemli meslekler de

onların elindeydi. Reâya, askerlik yapmak ve savaşa katılmak gibi, serbest çalışma düzenlerini aksatacak bir durumla karşılaşmadığından, nüfus ve ekonomi bakımından bir kayba uğramadı. Bu nedenle reâyanın kentlisi ve köylüsü müslamanlardan zengin görünürdü. Namık Kemâl gibi düşünürler, haklı olarak, "Memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntılar içindeyken Hıristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler", diyerek şikayet etmekteydi.

Tanzimat'a gelindiğinde, iktisadî şartların ortaya çıkardığı gerçekler, hukukun belirlediği statüyü değiştirmişti. Siyasî olarak ülkenin hâkim milleti olan Türkler, ekonomik alanda gayrimüslimlere bağımlı hale geldiler. Gayrimüslimler ticaret, zanaat ve sarraflık işlerinden elde ettikleri paraları, eğitim ve kültür alanına yatırmaya başladılar. Ekonomik ve kültürel gelişme, reâyanın siyasî gücünü de artırdı. Ekonomik imkânlarda ve sosyal hayatta ortaya çıkan gelişmişlik farkı, müslümanlarla reâya arasında belli bir hoşnutsuzluğu da beslemekteydi. Buna bir de Islahat Fermanı'nın getirdiği yeni haklar düzeni eklenince Türklerin tepkisi bir kat daha arttı.

1. Fermanın içeriği

İçte ve dışta önemli etkiler meydana getiren Islahat Fermanı'nın maddeleri şunlardır:

a) Fatih devrinden beri, gayrimüslim cemaatlara verilmiş imtiyazlarla ruhanî muâfiyetler aynen devam edecektir.

b) Bu imtiyazlarla muafiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlarla tellifi için Hükümetin nezareti altında olmak şartıyla Patrikhanelerde hususi meclisler teşkil edilecek ve bu meclislerin kararları Babıâli'ye arzedilip tasdik edilmek suretiyle kesinlik kazanacaktır.

c) Patriklerin seçim usulü ıslah olunacak ve "kayd-ı hayat" ile tayin edilecek patrik, piskopos, metropolit, mu-

rahhasa ve haham gibi ruhani reisler "usûl-ü tahlifiye"ye tâbi olarak devlete sadakat yemini edeceklerdir.

d) Cemaat işleri, ruhanî ve cismanî azadan mürekkep meclisler tarafından yürütülecektir.

e) Cemaatların ruhanî reislerine vermekte oldukları "cevâiz ve avaidât" gibi bağışlar ya da aidatlar tamamiyla menedilerek, bunun yerine ruhani reislere muayyen bir maaş bağlanacaktır.

f) Şehir, kasaba ve karyelerde (köylerde), icra-yı âyine mahus binalarla, mektep, hastane, mezarlık, vs. umumi yerlerin "hey'et-i asliyeleri üzerine" tamir edilmelerine mani olunmayıp, böyle mahallerin yeniden yapılması gerektiğinde, patrik veya millet reislerinin tasvibi halinde Babıâlî'nin müsaadesine mütevakkıf olacaktır.

g) Ahalisi karışık (*muhtelit*) olmayıp yalnız bir mezhep cemaatıyla meskûn olan yerlerde "zâhiren ve alenen âyin icrası"na müsaade edilecektir.

h) Küçük ve büyük farkı yapılmayıp bütün mezhepler din serbestisinden istifade etmekte eşittirler.

ı) Din, dil ve ırk itibariyle bir sınıfın diğer bir sınıftan aşağı tutulduğunu ifade eden "kâffe-i ta'birât ve elfaz-ı temyizât, muharrerat-ı divaniyyeden ilelebed mahv ü izâle" edilecektir.

i) Bu gibi tâbirlerin memurlarla halk tarafından kullanılması da kanunen menedilecektir.

j) Hiç kimse din değiştirmeye, yani ihtidaya mecbur edilemeyecektir.

k) Hangi milletten olursa olsun bütün Osmanlı tebaası, devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul edilecekdir.

l) Kanunî ehliyet ve vasıflara sahip herkes, hangi dine mensup olursa olun devletin askerî ve mülkî okullarına girmek hakkını haiz olacaktır.

m) Her bir cemaat, maarif, sanat ve sanayiye dair o-

kullar açmaya izinlidir. Ancak bu okulların eğitim usulü ve öğretmenlerin seçimi, azası padişah tarafından atanan karma bir "meclis- i maarif"in nezaret ve teftişi altında olacaktır.

n) Müslümanlarla gayrimüslimler veya münhasıran gayrimüslimler arasında meydana gelecek ticaret ve cinayet davaları için muhtelif karma mahkemeler te'sis edilecek ve yargılama alenî olacaktır.

o) Gayrimüslimler arasında özel hukuku ilgilendiren davalar, ilgili tarafların talepleri halinde patriklerle ruhanî meclis tarafından görülebilecektir.

ö) Hukuk bakımından eşitlik vazife eşitliğini gerekli kıldığından, müslümanlar gibi, gayrimüslimler de askerlik hizmetiyle mükellef olacaklar ve bu mükellefiyetlerini fiilen ifa edebilecekleri gibi, bedel vermek suretiyle de edâ etmek hakkını haiz olacaklardır. Gayrimüslimlerin, orduda "sûret-i istihdamları hakkında nizamât-ı lâzime yapılır" bir an evvel neşredilecektir.

p) Vilâyet ve sancak meclislerindeki müslüman ve gayrimüslim azanın seçimleri iyi bir şekilde düzenlenecek; reylerin doğru bir şekilde açığa konabilmesini temin etmek için, bu meclislerin teşkil ve tertip usûlü hakkındaki nizamnameler ıslah edilecektir.

r) Her cemaatın ruhanî reisleriyle devlet tarafından bir yıllık süre ile tayin edilen birer memurları, bütün tebaaya ait meselelerde "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" müzakerelerine iştirak ettirilecektir.

s) Devletlerle yapılacak "suver-i tanzimiyeden" sonra, yerli tebaanın tâbi olduğu hükümlere uymak şartıyla, yabancılara da Türkiye'de "tasarruf-u emlâk" hakkı verilecektir.

2. Fermana Tepkiler

Islahat Fermanı'na karşı en sert tepki, Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa'dan geldi. Paşa, Ferman'ı, "hâ-

inler tarafından Avrupa'ya verilen bir tahrip aracı" olarak nitelendirdi. Paşa'nın "hâinler" dediği, kendi öğrencileri olan Âli ve Fuad Paşa'lardı. Çünkü Ferman, onların iktidarında hazırlandı. Tanzimat'ın kurucu lideri, öğrencilerini aşırı gitmekle suçladı ve Hıristiyanlar'ın bu kadar imtiyazı hak etmediğini söyledi. Reşid Paşa, bu davranışı ile komuoyunun dikkatini üzerine çekmek ve rakipleri karşısında müslüman halkın sevgi ve güvenini kazanmak istiyordu. Fransız elçisi, Osmanlı yönetiminin bu kadar fedakârlık yapmasından duyduğu şaşkınlığı belirtmekten kendini alamadı. Elçiye göre, Osmanlı yönetimi İngiliz elçisi Canning'in her dediğini eksiksiz yerine getirmişti. İngiliz elçisi ise, bu konuda topu Âli Paşa'ya atıyordu.

Tanzimat döneminin üç büyüklerinden olan Fuad Paşa, Osmanlı Devleti'nin, "İslâm milleti", "Türkiye devleti", "Osmanlı sultanlığı" ve "başkent İstanbul" olmak üzere dört temel üstüne bina edildiğini belirtir. Gayrimüslimler her alanda müslümanlarla eşit hale getirilince, İslâm milletinin hâkimiyeti ilkesi yıkılmış oluyordu. Bu da, Tanzimat ve sonrasında yapılan değişikliklerin, geleneksel Osmanlı düzenini esastan bozduğunun önemli bir işaretidir.

Gayrimüslimler, Fermanı, kendilerini "yönetilen toplum" statüsünden kurtardığı için, siyasî bir berat olarak gördüler. Ancak patrikler ve ruhanî reisler, Ferman'da, görev ve maaşlarının belirlenmesi öngörüldüğü için tepki gösterdiler. Ruhanî liderler, cemaatlarından bundan böyle keyfî olarak vergi alamayacaklar ve maaşlarını yükseltemeyeceklerdi. Rum ruhban heyeti, ruhanî liderler ve Ermeni sarraflar, önceki statülerinden memnundu ve bunun değiştirilmesini istemiyorlardı. Rumlar, devlet protokolünde diğer milletlerin önünde yer almaktaydı. Ferman'ın gereği olarak bütün cemaatlar aynı derecede tutulunca, Rumların bazıları, "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne râzı idik" diyerek yeni düzene tepki-

lerini belirttiler. Ferman'ın ilan töreninde hazır bulunan bir metropolit, Hatt-ı Hümayun'un okunmasından sonra atlastan yapılmış keseye konulduğunu gördüğünde, "bir daha bu keseden çıkmamasını Cenab-ı Hak'dan temenni edelim", diyerek hoşnutsuzluğunu gizleyemedi.

Osmanlı gayrimüslimlerinin sorunu, Osmanlı yönetiminden değil, daha çok kendi dindaşlarının haksız ve sınırsız uygulamalarındandı. Nitekim İngiltere'nin Selanik konsolosu Charles J. Calvert, ülkesine gönderdiği bir raporda (23 Temmuz 1860), "Hıristiyan otoriteler (kocabaşılar), müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Piskoposlar ve metropolitler, pek çok zulüm olayından sorumludur. O kadar ki, eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi" diyordu. (7)

Müslümanlar ise, gayrimüslimlerle her alanda eşit hale gelmekten üzgündü. Müslümanların üzüntüsü, atalarının kanlarıyla kazanılmış millî haklarını kaybetmelerinden kaynaklanıyordu. Fermanı mühürlemeyi reddeden Hariciye müsteşarı Safvet Efendi, halkın itibarını kazanırken; Ferman'ı hazırlayanlar arasında yer alan Şeyhülislam Arif Efendi de kınandı.

Yalnızca halk değil, devlet adamları da Islahat Fermanı'nın Avrupa'ya hoş görünmek ve Osmanlı gayrimüslimlerini memnun etmek amacıyla hazırlandığını kabul etmekteydi. İslâm'ın, devlet ve toplum hayatındaki rolünün değiştiği belliydi. Fuad Paşa, müslümanlarla gayrimüslimleri eşit hale getiren Islahat Fermanı'nın okunmasından sonra, âdet üzere yapılması gereken duanın uygun olmayacağını düşünerek, duacıyı çağırmamıştı. Bundan haberi olmayan Şeyhülislâm Arif Efendi'nin o sırada hazır bulu-

---

7) Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1989, s. 63.

nan Maarif Meclisi üyelerinden Arif Efendi'yi çağırarak ona dua yaptırması, pişmiş aşa soğuk su katılması gibi bir etki yaptı. Çünkü okunan dua, "Muhammed ümmetinin düşmanlarının kahredilmesi" talebini içeriyordu. Törende hazır bulunan ruhanî liderlerin bundan rahatsız oldukları görüldü.

F. *Gayrimüslimlerin Askere Alınması Sorunu*

Gayrimüslim tebaa yukarıda belirtildiği gibi, askerlik yapmaz, bunun yerine "cizye" adında bir güvenlik vergisi öderdi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bütün tebaanın eşitliği ilân edilince, Hıristiyanların da, Müslümanlar gibi askere alınması konusu gündeme geldi. Haklarda olduğu gibi yükümlülüklerde de eşitlik gerekiyordu. İster muvazzaf, isterse ihtiyat olsun, bütün askerlik yükü müslümanların omuzlarındaydı. Gayrimüslimler askerlik yapmadıkları için, işlerinde bir aksama meydana gelmiyor, askerlik sebebiyle müslüman nüfus azalırken, gayrimüslim nüfus artıyordu. Müslüman halk, paraları ve canlarıyla vatan savunmasına katılırlarken, gayrimüslimler yalnızca vergi vermekle yetiniyorlardı. Ödedikleri vergi de düşük olduğundan, vatan savunmasının yükünü müslümanlar çekmekteydi.

Osmanlı hükümeti, Tanzimat'tan sonra gayrimüslimleri askere alma konusunda bazı girişimlerde bulundu. İlk girişim, 1847 yılında Rumların Deniz Kuvvetleri'nde hizmete çağrılmasıyla başladı. Hıristiyanlar, askerlik hizmetine karşılık cizye vergisinden muaf tutulacaklardı. Ancak gayrimüslim tebaa, uzun yıllar askerlik yapmadığı için bu konuda isteksiz davrandı. Babıâli, programı yürütemeyeceğini anlayınca, uygulamayı tehir etti.

Cizye, gayrimüslimlerce, müslümanlardan aşağıda bir statünün simgesi olarak görülmekteydi. Cizye'nin kaldırılması, müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki farklılı-

ğı da giderecekti. Ancak, gayrimüslimler, askerlik gibi her bakımdan sıkıntılı ve önemli ekonomik kayıplara neden olan bir görevi de yapmak istemiyorlardı. Osmanlı hükümeti, Kırım Savaşı esnasında toplanan II. Viyana Konferansı'nın başlamasından önce, bir iyi niyet gösterisi olarak, cizyeyi kaldıracağını ve reâyayı orduya ve idarenin çeşitli kademelerine kabul edebileceğini elçiliklere bildirdi. Ancak hükümetin bu kararı, Osmanlı Hıristiyanlarını sevindirmedi. Sınaî ve ticarî faaliyetlerden bir anlık da olsa uzaklaşmak zor geldi ve bu karara direnmeye başladılar. Özellikle Rumeli'deki Ortodokslar, telaşa kapılarak, toplu bir şekilde dağlara çıkacakları ve hatta komşu ülkelere iltica edecekleri yolunda tehditte bulundular. Bunun üzerine Babıâli, sınırdaki eyaletlerde yaşayan halkı askerlikten muaf tuttu ve gayrimüslimlerden askere alınacak sayıyı 15.000'den 7.000'ne indirdi. Daha sonra bundan da vazgeçti.

Askerlik konusu Islahat Fermanı'nda da yer aldı. Ferman, hukuk bakımından eşitliğin vazife eşitliğini gerekli kıldığını vurgulayarak, gayrimüslimleri askerlik hizmetiyle mükellef tuttu. Mükellefiyetin, fiilen olduğu gibi, bedel vermek suretiyle de eda edilebileceği esasını getirdi. Hükümet, 1857 yılında aldığı bir kararla, cizyeyi "askerlik bedeli"ne *(bedel-i askerî)* dönüştürdü. Böylece, İslâmî bir vergi olan cizyeden, laik bir kavram olan "askerlik bedeli"ne geçildi. Askerlik yapmak istemeyen müslümanların da bu haktan yararlandırılması kararlaştırıldı (8).

Cizye vergisi, askerlik bedeline dönüştürülüp kaldırıldığı sırada, *âlâ*'sı (yükseği) 60, *evsat*'ı (ortası) 30 ve *ed-*

8) Cizye'nin yerine ikame edilen askerlik vergisi, askerlik yaşına gelmiş 180 erkekten birini kapsıyordu. O zamanın nüfus istatistikleri, askerlik çağında üç milyon dolayında gayrimüslim erkek bulunduğunu göstermektedir. Bunlardan 16.666'sı 50'şer lira askerlik vergisi ödemek durumundaydı. Bu miktar, askerlik yapmak istemeyen müslümanların ödedikleri vergiden düşüktü.

nâsı (aşağı derecesi) 15 kuruştu. O dönemde *ednâ* düzeyindeki bir cizye, yaklaşık 6 okka reçel ve 5 okka şeker fiyatına denk düşmekteydi. Cizye, aylık taksitler halinde ödenmekteydi. Cizyenin tahsilatını devlet memurları yürütüyordu. Askerlik bedeline dönüştürülmesinden sonra, bu verginin toplanması cemaat teşkilatlarına bırakıldı. Ancak, 1887 yılından itibaren askerlik bedelinin toplanması görevi, kaza düzeyinde kurulan özel komisyonlara verildi. Çünkü halk, cemaat liderlerinin, verginin toplanmasında kendilerine zulmettiklerini belirtmişlerdi. Askerlik bedelinin toplanmasında yine taksitlendirme usulü uygulandı.

Osmanlı yönetimi, askere alınacak gayrimüslimlerin, müslümanlarla birlikte mi, yoksa ayrı olarak mı askerlik görevlerini yerine getireceklerine karar verememişti. Bu konuda iki görüş bulunmaktaydı. Bir grup, müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte askerlik yapmasını önermekteydi. Bu görüşü savunanlar, Avrupa'nın, çeşitli milletlerin bir arada kaynaştırılmasını *(ittihâd-ı anâsır)* arzu ettiğini, ordunun ise bu kaynaşma ya da bütünleşme siyaseti için en etkili bir yer olduğunu ileri sürüyorlardı. Askerlik meselesinde, mezhep ve din farkı dikkate alınacak olursa, Rum Ortodokslar, Gregoryan Ermeniler, Katolik Ermeniler ve Yahudiler için ayrı ayrı taburlar meydana getirilmesi gerekecekti. Bu şekilde oluşturulacak bir ordunun, birlik ve bütünlükten mahrum bir kalabalık haline gelmesi ve herhangi bir savaşta birbirlerinin aleyhine ayaklanması ihtimali vardı.

İkinci grup ise, müslümanlarla gayrimüslimlerin ayrı taburlar halinde askerlik yapmasından yanaydılar. Bunlar, gerçek bir müslümanın, Hıristiyan bir komutana itaat etmesinin mümkün olamayacağı görüşünde idiler. Komutanlar başı sıkıştığı zaman, askerleri coşturmak ve harekete geçirmek için "belâgat-ı askeriye"ye müracaat ederler. Bu konuda müslümanlar için en etkili sözler, "ya gazâ, ya şe-

hadet, haydi din-i mübin uğruna çocuklar", sözleridir. Karma bir taburun binbaşısı, ihtiyaç anında askeri gayrete getirmek için ne diyecektir? Gerçekten Avrupa'da gayret-i diniye yerine, gayret-i vataniye kaim olmuştur. Oysa bizde "vatan" denilince, askerlerin köylerindeki meydanları hatırına gelir.

Gayrimüslimlerin isteksizliği ve Osmanlı yönetiminin belirli bir görüşe varamaması, II. Meşrutiyet'e kadar sürüp gitti. Bu dönemde gayrimüslimler askere alınmadılar. II. Abdülhamid de, her iki görüş ve formülün sakıncalı olduğu kanaatındaydı.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, din ve mezhep ayırımı yapılmaksızın askerlik, bütün tebaa için bir yükümlülük haline getirildi ve askerlik bedeli de kaldırıldı. Gayrimüslimler, ilk olarak 1909 sonbaharında askere alınmaya başlandı. Ancak, gayrimüslimlerin askerlikle ilgili sorunları, Osmanlı yönetiminin başını ağrıtmaya devam etti. Rum milletvekilleri Sadrazam'a müracaat ederek, "orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülmüş; Müslüman askerler içn imam var, ama Hıristiyanlar için papaz yok. Müslümanlığı kabul edenlere mükâfat veriliyor", diyerek şikayette bulundular.

G. Siyasî Bütünleşme ve Eğitim

Millet sisteminin en zayıf noktası, gayrimüslim topluluklarda milliyetçilik ve bağımsızlık duygularının ortaya çıkması ve gelişmesine elverişli bir zemin hazırlamasıdır. Millet sistemi, egemen milletin içinde ayrı bir toplum hayatının ve kimliğinin devamını ve geliştirilmesini teşvik etmektedir. Kılık-kıyafet farklılığı, ayrı yasaları, müstakil eğitim ve kültür kurumları, homojen mahalle hayatları, onların egemen milletin dışında âdeta bir getto (ghetto) hayatı sürmesine imkan sağlamıştır. Gayrimüslimlerin, Osmanlı yönetiminin müdahalesinden uzak, çok geniş bir "sivil" ya da "mah-

rem" alanları bulunmaktaydı. Devletle ilişkilerini, millet-başları vasıtasıyla yürütmekteydiler. Bu topluluklar Osmanlı vatandaşıydılar. Fakat bir çok konularda kendi özel yasalarına tâbi idiler. Patrikhaneler, gayrimüslim milletlerin işlerini gören bakanlıkları ve Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini yürüten elçilikleri gibiydi. Gayrimüslimleri yabancılardan ayıran en önemli unsur, vatandaşlık bağları ile millet başlarının birer devlet memuru olmasıydı.

Gayrimüslim milletlerin liderleri, bu statüyü kullanarak ve dış desteği de arkalarına alarak, Osmanlı yönetimi aleyhine siysî bilincin uyanmasına gayret ettiler. Siyasî bilincin geliştirilmesinde, kendi eğitim kurumlarının önemli rolü oldu.

Bütünleşme, toplum üyeleri arasında sıkı ilişkiler ve bağlar tesis etmek ya da bireyleri birbirine yaklaştırmak için yürütülen faaliyetlerin bütünüdür. Kısaca, bütünleşme ya da entegrasyon, birleştirme ve kaynaştırma sürecidir. Aslında devletin temel görevi, bütünleşmeyi sağlamaktır. Zaten devlet barışın, düzenin, birlik ve beraberliğin sembolüdür.

Teoride ve uygulamada üç önemli bütünleşme politikasından söz edilir. Bunlar, "millî bütünleşme", "coğrafî bütünleşme" ve "asgarî müştereklerde anlaşma"dır.

Kültürel ve sosyal yönden farklı grupları (cemaatları), millî bir kimlik altında bir araya getirerek kaynaştırma sürecine millî bütünleşme denir. Günümüz devletleri, millet esasına dayanmaktadır. Millet, amaç birliği içinde olan sosyal, kültürel, siyasî ve manevî bir bütündür. Fransız ihtilali milliyetçilik düşüncesini geliştirerek milletlerin bağımsızlık mücadelelerini teşvik etti. Ancak, millet (ulus) esasına dayalı bu bağımsızlık mücadeleleri siyasî, iktisadî ve kültürel sömürgecilikle kontrol edilmeye ve etkisiz hale getirilmeye çalışıldı. Sömürgeci Batılı devletler, yönettikleri toplumları kendi dilleri ve kültürlerine yabancılaştırmışlar,

bunda da daha çok eğitimden yararlanmışlardır. Böylece Malezyalı, Hindistanlı, Pakistanlı, Nijeryalı ve Cezayirli aydınlar öz dilleri yerine Fransızca ya da İngilizce ile eğitim görmek zorunda bırakılmış, bu uygulama ile, sömürgeci devletlerin siyasî ve kültürel değerlerini benimseyen bir elit tabaka ortaya çıkmıştır. Bu elit tabaka, Batılı değerlerin cazibesiyle, kendi kültürlerini inkâr etmiş ve halklarına düşmanca davranmışlardır.

Bir ülkede millî bütünleşmeyi sağlamak için, genellikle iki türlü kamu politikasından söz edilir. Birincisi, farklı kültürlere sahip azınlık gruplarını milli kültür potası içinde eritmektir. Buna "asimilasyon" (eritme) denir. Bu politika, kimlik farklılıklarını gidererek "benzer hale getirme" amacını güder. İkincisi, kültürel yönden farklı grupları elimine etmeden millî bütünlüğü sağlama politikasıdır. Bu politikaya, "çeşitlilik içinde bütünlük" stratejisi denilir.

Asimilasyon, "kültürel" ve "yapısal" olmak üzere iki şekilde uygulanır. Kültürel asimilasyon, iktidardakilerin, toplum üzerinde tek bir ideolojiyi, dini, kültürü ya da görüşü hâkim kılmak için, baskıya dayalı olarak yürüttükleri sindirme politikasıdır. Bu asimilasyon biçiminde, egemen milletin dışındaki diğer toplulukların farklı oluşlarını sağlayan ya da birbirleriyle dayanışması ve benzeşmesini temin eden dil, din, isim, kılık-kıyafet gibi kültürel öğeler meşru ögelerin, egemen kültür içinde eritilmesi gerekir. Bunun dünyada çok çeşitli örnekleri bulunmaktadır.

Yapısal asimilasyon ise, egemen milletin dışındaki diğer topluluk fertlerinin resmî kurumlarda görev almalarını yasaklamaktır. Bu politikayı yürüten ülkelerde, azınlıklara kamu kurumlarında çalışma hakkı verilmez. Onlar da görev alabilmek için, çoğu kere kimlik değiştirmek zorunda kalırlar.

Millî bütünleşmeyi sağlamak için başvurulan ikinci strateji, farklı gruplar arasında birlik duygusunu geliştir-

mektir. Bu stratejide, bireylere ve gruplara, kendi kimliklerini ortaya koyma ve ifade etme imkânı tanınır. Toplumdaki kültürel farklılığa saygı gösterilmekle beraber, bütün grupların (cemaatların) ortak amaçlar için çalışmaları teşvik edilir. Çeşitlilik içinde bütünlük politikasında, devletin siyasî ve idarî yapı içinde, çeşitli gruplara çalışma ve temsil edilme imkânı sağlanır. Bu politika, günümüzde Lübnan, Hollanda, Belçika, İsviçre ve Kanada'da uygulanmaktadır.

Coğrafi bütünleşme, merkezî idarenin, egemenliği altındaki topraklarda kendine itaatı sağlaması, devletin, siyasî coğrafyasındaki tüm gruplar üzerinde egemenlik kurmasıdır. Başka bir ifade ile, merkezî hükümetin, egemenlik haklarıyla *(de jure)*, fiilen *(de facto)* kontrol edebildikleri arasındaki otorite boşluğunu gidermesidir.

Bütünleşme bazen sosyal ve siyasî düzeni korumak ve sürdürmek için, asgarî müşterekler oluşturma ve onlar üzerinde birleşme anlamında kullanılır. Asgari müşterek değerler, adalet, eşitlik, kalkınma, ortak sembolleri paylaşma, arzu edilen ve edilmeyen değerlere ulaşma ya da benzerleri çoğaltma sürecine "değer bütünleşmesi" denilir.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan önce, gayrimüslimlerle ilgili bütünleşme politikası, bu stratejilere tam olarak uymamaktadır. Bununla beraber, daha çok, coğrafi bütünleşmeye ağırlık veren bir politika izlenmiş olunduğu düşünülebilir. Devlet, gayrimüslimlerden öncelikle kendi egemenliğini tanıyarak itaat etmeleri ve bunun göstergesi olarak da cizye vergisini ödemelerini istemiştir. Türkçeyi gayrimüslimlere de öğretmeyi düşünmemiş; ortak eğitim kurumları meydana getirmemiştir. Kültürel ve yapısal asimilasyonun özelliklerine rastlanılmamaktadır. Aksine, her toplumun kendi kültür ve inançlarına göre yaşaması teşvik edilmiş, kılık-kıyafetlerinin farklılığı fermanlarla korunmak istenmiş, ayrıca, gayrimüslimler, bütünüyle devlet yöneti-

mine katılmaktan mahrum edilmemiştir. Gümrüklerin yönetimi, iltizam, para-banka işleri, mali ve diplomatik hizmetlerde gayrimüslimler, Osmanlı yönetiminin vazgeçilmez ve ayrılmaz birer unsuru haline gelmişlerdir.

Tanzimat, bir bakıma, millet sisteminin yeniden yorumlanması olayıdır. Millet sisteminin klasik yapısı, Tanzimat'la birlikte değişmeye başlar. Tanzimat, farklı grupları bir araya getirmek ve ortak bir duygu oluşturmak amacıyla "Osmanlılık" ideolojisini geliştirir. Bu, bir bakıma, "çeşitlilik içinde bütünlük" politikasıydı. Meşrutiyet döneminde de bu ideolojiden yararlanılmaya çalışıldı. II. Abdülhamid, I. Meclis-i Mebusân'ı açış nutkunda, Osmanlılık ideolojisini şöyle tanımlıyordu: "Bundan böyle tebaamızın bütünü, bir vatanın evladı olarak ve cümlesi bir kanunun himayesi altında yaşayarak, 600 seneden beri hanedân-ı saltanâtımızın ünvanı olan ve tarih sayfalarında bunca parlak ve şanlı eserleri yazılı bulunan ismiyle (Osmanlı) yad olunacaktır".

Osmanlılık ideolojisinin yerleştirilmesinde en etkili araç, şüphesiz eğitim kurumlarıdır. Devlet, Tanzimat'a kadar askeri okullar dışında eğitim faaliyetleriyle doğrudan ilgilenmemiş, eğitimi, gayrimüslimlerle müslümanları yaklaştırma ve kaynaştırarak ortak bir siyasî duygu oluşturma ihtiyacını hissetmemiştir. Eğitimin bir bütünleşme amacı olarak kullanılması Tanzimat'la birlikte gündeme gelmiş, ancak bunda oldukça geç kalınmıştır.

Gayrimüslim öğrencilere kapılarını açan ilk devlet okulu, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye oldu (1841). Bir askeri okul olan Tıbbiye, 14 Mayıs 1839 tarihinde açılmıştı. Avusturyalı Profesör Bernard'ın yönetimindeki bu okulun eğitim dili Fransızca'ydı. Tıbbiye'ye gayrimüslim öğrencilerin alınmasında, eğitimin Fransızca yapılması, hocalarının bir kısmının gayrimüslim ve hatta Avrupa'lı olması, gayrimüslimlerin yabancı dillere yatkınlığı ve en önemlisi "Osmanlılık" siyasetinin önemli payı vardı.

Gayrimüslimler, başlangıçta dinî taassuptan dolayı çocuklarını bu okula göndermekte tereddüt ettiler. Özellikle Yahudiler, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin aynı kazanda pişirilen yemekten yemelerine karşı çıktılar. 1846 yılında, Yahudi öğrencilerin işlerine bakacak Musevi bir kalfa ile bir aşçı temin edilmek suretiyle, Tıbbiye'ye öğrenci göndermeye razı edildiler. Genellikle, taassubun müslümanlara özgü bir davranış olduğu sanılır. Oysa, tarihî olarak Osmanlı gayrimüslimlerinin yaşantıları dikkate alınırsa, müslümanların taassubu önemsiz kalır. Nitekim, 1842 yılında devletin açtığı ebelik kurslarına Yahudilerin de katılması için Hahamhane'ye bir yazı yazılmasına rağmen, hiç bir Musevi'nin iştirak etmemesi, taassubun bir sonucu olsa gerektir.

Diğer devlet okullarına gayrimüslim öğrencilerin resmen kabulü 1856 Islahat Fermanı'nın ilânından sonra gerçekleşmiştir. Islahat Fermanı, yaş ve sınav şartlarını yerine getirdikleri takdirde, gayrimüslim öğrencilerin de devletin askerî ve sivil okullarına alınması esasını getirir.

Islahat Fermanı'nın eğitimle ilgili hükümleri, Türk toplumunun eğitim ve öğretimine yeni bir unsur getirmiyordu. Daha çok gayrimüslimlere okul açma hakkı, kültür bağımsızlığı ve bunlara ilave olarak devlet okullarına giriş imkânı sağlıyordu. Gayrimüslimler, Ferman'ın kendilerine tanıdığı kültür, eğitim ve öğretim haklarından yararlanmak için, Avrupalıların da desteğiyle ülkenin her tarafında dinî ve laik okullar açma seferberliğine giriştiler.

Osmanlı yönetimi, Tanzimat'tan sonra, başta Rüşdiyeler olmak üzere çeşitli okullar açmaya başladı. Dar'ül-Maarif (1850), Dar'ül-Muallimîn (1848) bu dönemde kuruldu. Devlet, Tanzimat'tan sonra tercihini "medrese" yerine "mektep"ler lehinde yaptı. Sıbyan mektepleri ve medreseler müslüman halkın sivil eğitim kurumlarıydı. Gayrimüs-

limler de kendi okullarına sahiptiler. Bu eğitim kurumları arasında metod, düşünce ve siyasî amaç bakımından bir bütünlük yoktu. Dolayısıyla bu eğitim kurumları, birleştirici olmaktan çok, parçalayıcı bir nitelik göstermekteydi. Devletin, söz konusu eğitim kurumları üzerinde bir denetim ve gözetim rolü bulunmamaktaydı.

Tanzimat'tan sonra, gerek devlet okullarındaki artış, gerekse gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının eğitime verdikleri ağırlık, ayrıca misyonerlerin ve yabancıların açtıkları özel okullar, devletin merkezî düzeyde bir eğitim organizasyonu kurmasını kaçınılmaz hale getirdi. Bu amaçla 17 Mart 1857 tarihinde "Meclis-i Umumiye Nezareti", bugünkü adıyla Milli Eğitim Bakanlığı kuruldu.

Tanzimat'tan sonra, her alandaki reform programlarını Avrupa devletleri önerdiği için, eğitim konusundaki yenilikler de söz konusu devletlerin görüşlerinden etkilendi. Fransızlar, bir taraftan cemaatlar arasında bir duygu birliği ve yakınlaşma meydana getirmek için karma okullar açılmasını önerirken; diğer taraftan da, gayrimüslim toplulukların sahip oldukları eğitim kurumlarının teşvik ve himaye edilmesini tavsiye ediyorlardı. İkinci noktanın, "Osmanlılık" düşüncesine hizmet etmeyeceği açıktı. Kodaman'a göre, hedefin laik bir sistemle Müslüman ve Hıristiyanları kaynaştırmak olması gerekirken, gayrimüslim topluluklar ve onların eğitim kurumları bir tarafa bırakılarak, sadece müslüman cemaata hitap eden laik eğitim kurumları tesis edilmeye çalışıldı. Bu uygulama ile müslüman cemaatın bütünlüğünü az ya da çok koruyan mevcut eğitim sistemi ikiye bölünerek mektep-medrese ikiliği ve rekabeti Osmanlı toplumuna sokuldu. Eğitim kurumlarındaki bu ikilik, aydınları ve devlet adamlarını iki zihniyete bölerek amansız bir mücadeleye sevketti. Bu mücadele, zamanla siyasî bir görünüme büründüğünden İmparatorluğu zaafa uğrattı. Medrese, kendi kabuğuna çekildi; mektep ise,

"taklitçilik"ten kendini kurtaramadı (9).

Türk toplumu, medrese-mektep tartışmasını yaşarken, gayrimüslimler, imtiyazlı bir şekilde yürütmekte olduklan iktisadî ve ticarî faaliyetlerden elde ettikleri zenginliği, bu dönemde eğitime aktardılar. Gayrimüslimleri, yabancılar ve misyonerler izledi. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri, Osmanlı Devleti'nin tarihinde görülmemiş bir eğitim rekabetine ve seferberliğine sahne oldu. Bu rekabetin, eğitimin geliştirilmesi bakımından bazı yararları olmakla beraber, Osmanlı birliğini sağlamada olumlu bir katkısı olmadı. Tam aksine, mevcut birliği de bozdu. Belki bazı Türk çocukları laikleştirildi ve Osmanlılaştırıldılar; fakat gayrimüslimlerin çocukları Osmanlılaştırılamadı. Tanzimatçıların hedefleri, Müslümanlar için bir ölçüde gerçekleşti. Ancak, gayrimüslimler bakımından tam aksi bir gelişme ortaya çıktı.

Osmanlı eğitim sisteminin parçalanmış görüntüsünü önlemek için yapılan bazı girişimler fazla etkili olmadı. Bu girişimlerin en önemlisi, 1 Eylül 1869 tarihinde yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Bu Nizamname, o tarihe kadar, devletin denetim ve gözetimi dışında kalan azınlık okullarının, hükümetin kontrolü altına girmesini "yasal" olarak sağladı. Ancak, Nizamname'nin hükümleri uygulanamadı. Azınlık okullarını denetlemek için 1886 yılında kurulan "Millel-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Okulları Müfettişliği", söz konusu okulları denetlemeye giriştiği her defasında büyük bir tepkiyle karşılaştı. Ruhanî liderler, okullarını denetletmemek için her türlü gayreti gösterdi. Onlara göre, "Devlet adına denetim işini, Patrikhane yapmalıdır. Çünkü hükümete karşı Patrikhane sorumludur. Okul programları Patrikhane tarafından hazırlanmalı, hükümete ise bilgi verilmelidir." Nitekim uygulama da böyle

---

9) Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1988, s. XII-XIII.

devam etti. Azınlık okullarında eğitim dili Türkçe olmadığı gibi, Türkçe'nin, bir yabancı dil gibi okutulması ve öğretilmesi bile gerçekleştirilemedi. Öğretmenlerin ve öğrencilerin diplomalarını kendileri düzenlediler.

Müslümanlarla gayrimüslimleri kaynaştırmak ve Osmanlı birliğini sağlamak amacıyla açılan en önemli eğitim kurumu "Mekteb-i Sultani" idi. Böyle bir okulun açılması önerisi Fransa'dan geldi. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi), Osmanlı milletleri arasında "Osmanlılık" siyasetinin uygulandığı bir kurum olacaktı. Okulun açılış çalışmalarını ve programını Fuad Paşa, Fransız elçiliği ile birlikte yürüttü. 1 Eylül 1868 yılında açılan Mekteb-i Sultani, bir Fransız okulu gibiydi. Sultani'nin ilk müdürünü Fransız hükümeti gönderdi. İdarecilerin ve öğretmenlerinin çoğu Fransız'dı. Okula her dinden ve mezhepten öğrenci alınmış olmakla birlikte, çoğunluğunu gayrimüslim talebeler meydana getirmekteydi. 1869 yılında Mekteb-i Sultani'nin öğrenci sayısı 622 idi. Bunun 277'si Müslüman, 91'i Ermeni (Gregoryan), 28'i Ermeni Katolik, 85'i Rum, 65'i Katolik-Latin, 29'u Musevi, 40'ı Bulgar ve 7'si de Protestan'dı. (10). Okul paralı olmasına rağmen, gayrimüslim öğrencilerin çoğunun ücret ödemediği görülmüştür.

Fransa'nın önerisiyle açılan ve öğretmenlerinin çoğu gayrimüslim olan Mekteb-i Sultani'ye, azınlıklar, dinî taassubun etkisiyle çocuklarını göndermek istemediler. Katoliklerin dinî lideri olan Papa, birbiri ardından yayınladığı iki emirname ile, Katolik cemaatın çocuklarını söz konusu okula göndermelerini yasakladı. Gerekçe olarak da, çeşitli milletlerin çocuklarının bir arada okumasının Katolik çocukların ahlâklarını bozacağını gösterdi. Oysa okulun ilk iki yılında, kötü hareketlerinden dolayı atılan öğrencilerin çoğunluğunu Katolikler oluşturmaktaydı. Fransız hükümetinin araya girmesiyle Papa, bu kararından zor-

10) Engelhardt, s. 230.

la vazgeçirilebildi. Yahudiler ise, vaktiyle Hıristiyanların zulmünden çok çektikleri için, Hıristiyanların yönetimine verilen Mekteb-i Sultani'ye çocuklarını göndermekte tereddüt ettiler.

Mekteb-i Sultanî'nin, kuruluş amacı, öğretmen kadrosu, öğrenci oranı ve idarecilerine bakıldığında Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına ve özellikle "Osmanlılık" düşüncesine hizmet etmediği anlaşılır. Fransızların yönetimindeki bir eğitim kurumunda Osmanlı çıkarlarına uygun bir sonuç beklemek pek gerçekçi olmaz. Türk öğrencileri, kendi toplumlarından kopuk, Batı'ya hayran nitelikte yetişirken; azınlıkların çocukları kendi millî duygularını geliştirerek buradan mezun oldular. Bunların çoğu, okuldan çıktıktan sonra devletin aleyhine çalıştılar.

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, gayrimüslimlerin eğitim alanında önemli bir mesafe almış olduğu dikkati çekmektedir. 1897 yılında, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin yönetiminde, ibtidaiye, Rüşdiye ve idadiye olarak toplam 6739 okul bulunmaktaydı. Bu okullarda yarım milyona yakın öğrenci eğitim görmekteydi. Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman ve Amerikalıların da çok sayıda özel okulları bulunmaktaydı. Yabancıların açtıkları okulların çoğu, misyonerlerin yönetimindeydi. Amerikan misyoner örgütü olan "American Board of Commissioners for Foreign Missions"ı idaresinde Osmanlı topraklarında 1900 yılında 425 okul faaliyet göstermekteydi. Bu okullardaki öğrenci sayısı, 23.000'in üzerindeydi. Öğrencilerin çoğunluğunu ise Ermeniler oluşturmaktaydı.

H. Millet Yönetimlerinin Yeniden Düzenlenmesi

Islahat Fermanı'nda, Fatih'ten beri gayrimüslim cemaatlara verilmiş bulunan muafiyetlerin aynen korunduğu açıklandıktan sonra, bu imtiyazlarla muafiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlar göz önünde tutularak yeniden düzenlenmesi ge-

rektiği vurgulandı. Bu amaçla, her cemaatin kendi yönetimlerini düzenlemek için birer komisyon kurmaları istenmişti. Bu komisyonların alacakları kararlar, Babıâli'nin onayına sunulacaktı. Âli Paşa, bu konuda bütün millet liderlerine birer buyrultu yolladı. Her komisyonun kendi toplumu için hazırladığı nizamnameler Babıâli'nin onayı ile yürürlüğe girdi.

Bu nizamnameler, gayrimüslim toplulukların anayasası niteliğindeydi. O zamana kadar Patrikler ile Hahambaşının elinde bulunan yetkilerin önemli bir kısmı yeni oluşturulan meclislere aktarıldı. Artık millet liderleri, ruhanî ve cismanî işlerde tek başlarına karar verme yetkisine sahip değildi. Nizamnameler, milletlerin iç yönetiminde adem-i merkeziyetçiliğe ağırlık veren bir yaklaşımla hazırlanmıştı.

Rum Patrikliğinin nizamnamesi, 25 Nisan 1861 (13 Şevval 1277) tarihinde yürürlüğe girdi. Nizamname, Patriğin seçimi ve yetkisi ile meclislere, metropolitlere, mahkemelere, okullara ve malî yönetime ait çeşitli hükümleri içermekteydi. Nizamnameye göre Patrik, kayd-ı hayat şartıyla seçilmekte ve irade-i seniyye ile memuriyeti tasdik edilmektedir. Patrik, ruhanî ve cismanî bir reistir. Ortodoks Hıristiyanlarının dünyevî ve uhrevî meselelerinde, nizamname hükümleri içinde söz sahibidir. Patrik bazı dünyevî meselelerde Devlet-i Âliye'nin emirlerini yerine getiren bir memurdur. Patrik, Ortodoks milletinin başı olarak, cemaatı ile Babıâli arasındaki ilişkileri düzenlemek ve Patrikhane Nizamnamesi'nin uygulanmasına nezaret etmekle görevlidir.

Nizamname'ye göre, Ortodoks millet teşkilatında üç meclis görev yapacaktı. Bunlar, "Ruhanî meclis", "Karma meclis" ve "Umumî meclis"tir. Ruhanî meclis, 12 metropolitten meydana gelmektedir. Bu meclis, Ortodoks Hıristiyanlarının "ruhanî hükümeti"dir. Karma meclis, 4'ü pisko-

pos ve 8'i avamdan olmak üzere toplam 12 üyeden oluşmaktadır. Cismanî ve laik karakterli olan bu meclis millet mektepleri, kütüphaneler, hastaneler, hayır kurumları ve kiliselerin mali yönetimiyle görevlidir. Umumî meclis ise, ruhanî ve karma meclisler tarafından seçilen üyelerle sanat, ticaret ve sanayi gibi önemli meslek mensuplarının temsilcilerinden kuruludur. En önemli görevi, Patrik'in seçimidir.

Ermenilerin nizamnamesi, 18 Mart 1863 (26 Ramazan 1279) tarihinde yürürlüğe girdi. Nizamname'ye göre, Gregoryan Ermenilerin başı olan Patrik, bütün Ermeni meclislerinin başkanı ve yürütme organıdır. Osmanlı Devleti'nin "vasıta-i tenfiz-i ahkâmıdır". Patrik olacak kişinin, eskiden beri piskoposlar sınıfından, en az babadan beri de Osmanlı tebaasından olması ve 35 yaşını tamamlaması gerekliydi. Ermeni milletlerin, Rumlarda olduğu gibi üç meclisi vardı. Bunlar, "Ruhanî meclis", "Cismanî meclis" ve "Umumî meclis"ti. Ruhanî meclis, kilise ehlinden ve erbab-ı vukuftan 35 yaşını bitirmiş olan 14 üyeden kuruludur. Ruhanî meclisin görevi, esas itibariyle dinî işlerdi. Cismanî meclis, avamdan "mesâlih-i milliye ve nizamât-ı Devleti Aliye'ye vâkıf" 20 üyeden meydana gelmekteydi. Görevi, eğitim, yargı, yapı ve hayır işlerine bakmaktı. Cismanî meclis, bu görevlerini "Maarif", "Tesisat", "Muhakeme" ve "Manastır" adında 4 komisyonla 3 idare komisyonu oluşturarak yürütmekteydi. Adeta bir hükümet gibi çeşitli bakanlıklara ayrılmıştı. Ermeni milletinin en önemli organı, Umumi Meclis'ti. Bu meclis, 140 üyeden meydana gelmekteydi. Bu üyelerin 20'si, İstanbul'daki "ehl-i kilise" tarafından seçilmekte; 40'ı, taşradan gelen milletvekillerinden oluşmakta ve 80'i ise, İstanbul'daki kilise cemaatları tarafından belirlenmekteydi. Umumi meclis, Ermeni toplumunun parlamentosu gibiydi. Patriği de o seçerdi.

Ermeni milletinin, İstanbul'daki Patriğinden başka,

bir de mahalli düzeyde yetkiye sahip Kudüs-ü Şerif Patriği bulunmaktaydı. Bu Patrik, Mar Yakub Manastırı'nda oturmakta ve kayd-ı hayat şartıyla seçilmekteydi. Patrik, Kudüs'teki Ermeni ziyaretgâhlarının müdürü ve Mar Yakub Manastırı ruhban cemaatının başkanıydı.

1839 yılında başlayan ve 1856 yılında güçlenen yönetime katılma hareketi, Yahudi toplumunu da etkiledi. Yahudi tüccar ve bankerleri, millet yönetiminde halkın daha fazla söz sahibi olmasını istiyorlardı. 22 Mart 1865 (23 Şevval 1281) tarihli irade-i seniyye ile Yahudi milletinin nizamnamesi kabul edilerek yürürlüğe girdi. Nizamnameye göre hahambaşı Musevi milletinin reisi, devlet emirlerinin "vâsıta-i tenfizi ve icrâsı"ydı. Seçimini Umumî meclisin yaptığı hahambaşı, Babıâli'nin onayıyla göreve başlardı. Görevi, nizamname hükümlerinin uygulanmasına nezaret etmek, toplumu ile Babıâli arasındaki işleri yürütmekti.

Diğer milletlerde olduğu gibi, Yahudi milletinin de üç meclisi bulunmaktaydı. Bunlar, "Umumî meclis", "Ruhanî meclis" ve "Cismanî meclis"ti. Umumî meclis, haham sınıfından ve avamdan olmak üzere toplam 80 üyeden oluşmaktaydı. Bunların 60'ı avamdan olup, İstanbul'daki Musevi toplumu tarafından seçilirdi. Görüldüğü gibi üyelerin çoğunluğunu laik kişiler meydana getirmekteydi. Ruhanî meclis, Umumî meclis tarafından seçilen 7 haham üyeden kuruluydu. Cismanî meclis üyelerini de Umumi meclis belirlemekteydi. 9 üyeden oluşan Cismanî meclis, Yahudi milletinin dünyevî işlerine bakmak ve Devlet-i Âliye'nin emirlerini yürütmekle görevliydi.

Osmanlı Devleti'nde Protestanlık XIX. yüzyılda ortaya çıktı. Osmanlı yönetimi, Tanzimat'tan sonra Kudüs'te bir Protestan mâbedi inşası için izin verdi ve 1850'de de Protestanları İngiliz, Alman ve Amerikan hükümetlerinin etkisiyle bir "millet" olarak tanıdı. Protestan milletinin ni-

zamnamesi, 12 Mart 1878 (7 Rebiülevvel 1295) tarihinde kabul edildi.

Nizamnamenin giriş kısmında, halkın asayişini ve genel âdabı ihlal etmemek şartıyla Osmanlı ülkesinde maruf olan bütün dinlerin serbest bir şekilde faaliyet göstermesi ve muhtelif cemaatlara verilmiş bulunan mezhep imtiyazlarının eskiden olduğu gibi devamı, ve bu dinlerin Devlet-i Aliyye'nin himayesinde olduğu vurgulanmaktaydı. Bu konuda Kanun-i Esasi'nin 11. maddesine atıfta bulunuluyordu. Bu maddeye göre, "Devlet-i Osmaniyenin dini, din-i İslâm'dır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş-i halkı ve âdab-ı umumiyyeyi ihlal etmemek şartıyla memâlik-i Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyânın (dinlerin) serbesti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazât-ı mezhebiyenin (mezhep imtiyazlarının) kemakân (eskiden olduğu gibi) cereyanı Devlet'in taht-ı himâyesindedir".

Protestan cemaatının nizamnamesi 10 maddeden oluşmaktaydı. Nizamname'nin 1, maddesine göre, Protestan cemaatının İstanbul'da, Padişah'ın fermanıyla tayin edilecek bir vekili olacak; taşrada, Protestan tebaa bulunan yerlerde birer vekil görev yapacaktır. İstanbul Protestan cemaatı vekili, Padişah tarafından atanırken, taşradaki vekiller Sadrazamın buyruğu ile icrâ-yı memuriyet edecektir. Her mahallin vekili, o yerin Protestan halkı tarafından belirlenen meclisler marifetiyle seçilmekteydi. Gerek vekilliğe, gerekse meclis üyeliğine seçilecek kişilerin Osmanlı tebaasından olması ve iyi hal ile maruf bulunmaları gerekmekteydi. İstanbul cemaat vekili ile taşrada görev yapan vekillerin başkanlığında, Protestan ahali tarafından seçilen ve en az 7'şer kişiden oluşan birer meclisi bulunacaktı.

Cemaat nizamnamesine göre, taşradaki Protestan vekiller, kendi yetki ve görev alanlarındaki konular için mahallî mülki âmirlere müracaat edebilecek; gerektiğinde İstanbul'daki Protestan cemaatı vekili vasıtasıyla Babıâli'ye

dahi dilekçe verebilecekti. Bu durum, diğer milletler için de geçerliydi.

Görüldüğü gibi gayrimüslimler, yöneticilerini serbest olarak seçebilmekte, dinî ve idarî özerkliğe sahip olmakta ve günümüzde devletlerin temel görevleri arasında yer alan eğitim, sağlık, sosyal yardım ve yargı gibi işleri kendi yönetim örgütleri vasıtasıyla yürütebilmekteydiler.

I. Vilayet Nizamnamesi ve Gayrimüslimler

Gayrimüslim tebaa, millet teşkilatlarının yönetiminde söz sahibi oldukları gibi, Tanzimat'tan sonra ve özellikle 1864'te oluşturulan yönetim birimlerindeki organlarda temsil edilmişlerdi. Fuad ve Midhat Paşa'ların gayretiyle hazırlanan Vilâyet Nizamnamesi 8 Kasım 1864 (7 Cemaziyelâhir 1281) tarihinde yürürlüğe girdi. Bu nizamname, Fransız "departement" sisteminden etkilenerek düzenlendi ve ülke, "vilâyet", "sancak", "kaza" ve "köy" (karye) şeklinde idarî bölümlere ayrıldı. Vilayetler valilerin, sancaklar mutasarrıfların, kazalar kaymakamların, köyler de muhtarların idaresine verildi. Mülkî idarenin her kademesinde, üyelerin çoğu seçimle işbaşına gelen idare meclisleri oluşturuldu. Bu idare meclislerinde, müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin temsilcileri de yer aldı. Örneğin vilayet Umumi meclisi, ikisi müslüman ve ikisi gayrimüslim olmak üzere her sancaktan seçilen üyelerden oluşmaktaydı. Vilayet Umumi meclisinde, iki cemaatin da eşit şekilde temsil edilmesi, o dönemde yalnız Osmanlı Devleti'nin yönetimine has bir durumdu. Osmanlı Devleti'nin çağdaşı diğer devletlerde, bu gibi organların oluşması için böyle bir kayıt koymak olağan dışı bir uygulamaydı. Gayrimüslimler, vilayet düzeyindeki meclislere katılabildikleri gibi, sancak, kaza ve köylerdeki benzer organlarda da temsil edilmekteydi. Köylerde, müslümanlar ve gayrimüslimler kendi müstakil yönetimlerine sahiptiler.

Vilayet Nizamnamesi'nin getirdiği sistemde iki önemli nokta dikkati çekmekteydi. Bunlardan birincisi, gayrimüslimler, müslümanlar gibi mülkî idarenin her kademesindeki meclislere katılabildikleri gibi, mahkemelerde de görev alabilmekteydiler. İkincisi, gerek müslüman, gerekse gayrimüslim üyeler atama yerine seçimle işbaşına gelmekteydiler. Şüphesiz bu düzenlemeler, dinî topluluklar halinde örgütlenmiş bir devletin, XIX. yüzyıl dünyasının demokratik ve eşitlikçi hareketlerine ayak uydurması için düşünülmüş önlemler niteliğindeydi. Vilayet Nizamnamesi, gayrimüslimlerin eşitlik taleplerine cevap vermek için çıkarılmıştı.

Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslimlere de yer verildi. Mesela, 1844 yılında Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapanların %71'i müslüman, %29'u gayrimüslimdi. 1893'de müslümanların oranı %43'e düştü. Pek çok gayrimüslim, yurt dışında elçi olarak Osmanlı Devleti'ni temsil ediyordu. Londra'da Musurus Paşa, Viyana'da Aleko Paşa, Atina'da Fotyades Bey, Washington'da Aristarchi Bey, Midhat Paşa dönemindeki Osmanlı elçileriydi. Gayrimüslimlere bakan olarak da görev verildi. 1868 yılında kurulan Danıştayın, o zamanki adıyla Şura-yı Devlet'in 41 üyesinden 28'i müslüman, 13'ü gayrimüslimdi.

Üçüncü Bölüm
MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ GELİŞMELER

Gayrimüslim tebaa ile Avrupa devletleri, Tanzimat'a rağmen, temel hukuk nizamı ve Padişahlık müessesesinin gücünde büyük bir değişme olmadığı kanaatini taşımaktaydılar. Her ne kadar hükümlerine riayet edileceği yemin ile garanti edilmeye çalışılmışsa da, Batı artık hatt-ı hümayunlara ve irade-i seniyyelere inanmıyordu. Osmanlı yönetimi bütün reformlara rağmen, Batı'ya ve gayrimüslim tebaaya yaranamamış, Avrupa devletlerinin iç işlerine müdahalesini önleyememişti. İç ve dış olaylar ve baskılar karşısında bir çözüm olarak, anayasal düzene, yani Meşrutî yönetime geçilip geçilmemesi konusunda, Osmanlı aydını ve yöneticileri arasında görüş birliği yoktu. Ancak daha sonraları, yapılan çeşitli toplantı ve tartışmalar neticesinde bir anayasa hazırlanması fikri galip geldi. İşte böylece Osmanlı yönetimi, Batılı devletleri işe karıştırmadan, kendi sorunlarını kendi organlarınca çözmek amacıyla 1876 yılında Meşrutî yönetime geçilmesine karar verdi.

A. *Meşrutiyet Yönetimi ve Gayrimüslimler*

Meşrutiyet yönetimi, esas itibariyle bir "anayasa" fikrine ve düzenine dayandığından, o zamanki adıyla Kanun-ı Esasi hazırlandı. Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması esnasında bazı maddeler üzerinde şiddetli tartışmalar oldu. Bu tartışmalar, gayrimüslimlerin hukuku ile Padişah'ın yetkileri konusunda toplanmıştı. Ulemanın başını çektiği bir grup, kurula-

cak mecliste gayrimüslimlerin temsil edilmesine karşı çıktı. Bu gruba göre, "müşavere" ancak Müslümanlar arasında söz konusudur. *"İş konusunda onlara danış"* (Al-i İmran, 159) ayetinde *"onlar"*dan (*hum* zamiri) maksat müslümanlardı. Bu sebeple Müslümanlarla Hıristiyanların bir millet meclisi teşkil etmeleri caiz değildi. Meclisteki Hıristiyan milletvekilleri, şeriata aykırı kanunlar çıkartarak dinî esasların sarsılmasına neden olabileceklerdi. Ancak, ulemanın bu tutumu, Şeyhülislam'ın, Hıristiyanların Müslümanlarla birlikte mecliste temsil edilmelerinin caiz olduğunu belirtmesi üzerine etkisiz kaldı. Kanun-ı Esasi Midhat Paşa'nın gayretiyle 23 Aralık 1876 tarihinde büyük bir törenle yürürlüğe girdi.

Kanun-ı Esasi'nin temel doktrini, "Osmanlılık"tı. Amacı, din, mezhep ve ırk farkı gözetmeksizin, bütün halkı devlet yönetimine iştirak ettirmek, idarede mümkün olduğu ölçüde halk denetimini tesis etmek ve böylece devletten ayrılma eğilimi içinde bulunan tebaayı menfaat bağlarıyla bağlayıp İmparatorluğun mukadderatına ortak etmekti. Bilindiği gibi Osmanlı yönetimi, Batı'da Fransız İhtilaliyle ortaya çıkan milliyetçilik hareketine karşı, Tanzimat'la birlikte "Osmanlılık" ideolojisini geliştirmişti. Tanzimat Fermanı ve Kanun-ı Esasi, "Osmanlılık" ideolojisinin hukukî ve siyasî çatısını meydana getiriyordu. Daha sonra II. Abdülhamid, bu ideolojinin fazla etkili olmadığını anlayınca, devletin bütünlüğü için "İslâmcılık"ı seçti.

1. *Kanun-i Esasi'de Vatandaşlık Kavramı*

Kanun-ı Esasi'de tebaanın hakları konusunda, dinî unsurların dışında bir ayırım yapılmıyordu. Kanun-ı Esasi'deki şu hükümler, geleneksel "vatandaşlık" kavramının değiştiğini açık bir şekilde göstermektedir: Osmanlı Devleti'nin tabiiyetinde bulunan fertlerin bütününe, hangi din ve mezhebde olursa olsun istisnasız "Osmanlı" tabir olunur (Md. 8). Osmanlıların hepsi, şahsî hürriyetlerine mâ-

liktirler ve başkasının hürriyet haklarına tecavüz etmemekle mükelleftirler (Md. 9). Osmanlıların hepsi, din ve mezhep halleri dışında, hak ve vazife yönünden eşittir (Md. 17). Osmanlı tebaasının, devlet hizmetlerinde istihdam olunmak için devletin resmi dili olan Türkçeyi bilmeleri şarttır (Md. 18) Devlet memuriyetinde bütün tebaa, ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar (Md. 19).

Görüldüğü gibi, Kanun-ı Esasi'de kişi hakları, bütün Osmanlılar için geçerlidir. Halkın bütünü, siyasî haklar yönünden eşit tutulmuştur. Bu düzenlemenin günümüz anayasalarınkinden bir farkı yoktur. Bu haklar sistemi içinde "hâkim millet" ve "egemenlik altında millet" *(millet-i mahkûme)* kavramları artık tarihe karışmıştır. Bunların yerini yalnızca "Osmanlı" kavramı almıştır.

2. Gayrimüslimlerin Meclislerde Temsili

Siyasi eşitlik ve Osmanlılık politikasının bir gereği olarak, gayrimüslimler de ilk Osmanlı parlamentosunda yer aldılar. Parlamentonun bir kanadını oluşturan Heyet-i Âyan üyelerinin dörtte biri gayrimüslimdi. Heyet-i Mebusân'ın ise 69'u müslüman, 46'sı ise gayrmüslim temsilcilerden meydana gelmişti. Hatta gayrimüslimler, nüfuslarının üzerinde temsil ediliyorlardı. 19 Mart 1877 Pazartesi günü Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan ilk Osmanlı Parlamentosu, çeşitli din, mezhep ve ırklardan meydana gelen kozmopolit ve ilginç bir görünüme sahipti. Bu durum, o yüzyılda yalnızca Osmanlı Devleti'ne has bir özellikti. Nitekim, Avusturya-Macaristan monarşisinde Çek, Hırvat, Sloven, Slovak, Polonez ve Ruten gibi azınlık unsurların parlamentodaki temsil oranı, haksız denilebilecek derecede düşüktü. Rusya'da ise, 1905 yılından sonra kurulan "Duma" da, Rus olmayan milletlerin düşük oranda temsili, özel bir statü ile sağlanmıştı.

Gayrimüslimler II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusânı'nda

da eşit düzeyde temsil edildiler. Bu mecliste, üyelerin dinî kimliği kadar, etnik orijini de önem kazandı.

II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'ndaki üyelerin sayısı konusunda muhtelif rivayetler vardır. Sadrazam Said Paşa'nın hatıratında, mebusların sayısı, 266 olarak belirtilmektedir. Meclis-i Mebusan'ın üye sayısı Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği Baştercümanı Ermeni asıllı Mandelstam'a göre 275. Iorga'ya göre ise 228'dir. Başka bir kaynağa göre de II. Meşrutiyet dönemindeki üç meclisin üye sayıları ve bunların milletlere göre dağılımı şöyle belirtilmektedir.

İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Meclislerin Etnik Yapısı

Yıl	Toplam	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Yahudi	Slav
1908	288	147	60	27	26	14	4	10
1912	284	157	68	18	15	13	4	9
1914	259	144	84	-	13	14	4	-

Kaynak: Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow "Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s. 247.

Ancak bizim yaptığımız incelemeye göre, 1910 (1326) ve 1911 (1327) yıllarına ait Devlet Salnamelerinde, II. Meşrutiyetin ilk Meclis-i Mebusan'ında 277 mebusun ismi geçmektedir. Bu mebusların isimleri seçildikleri vilâyetler itibariyle Devlet Salnamesi'nde yer almıştır. Belirleyebildiğimiz kadariyle bu mebusların 50 kadarı gayrimüslim, geri kalanı müslümandır.

Yukarıda belirttiğimiz Mandelstam'ın rakamı, salnamelerdekilerin iki eksiği ile gerçeğe daha yakındır. Mandelstam'ın yaptığı sınıflamaya göre toplam 275 mebusun 142'si Türk, 60'ı Arap, 25'i Arnavut, 23'ü Rum, 12'si Erme-

ni, 5'i Yahudi, 4'ü Bulgar, 3'ü Sırp ve 1'i de Ulah'tır. Bu sınıflamaya göre, II. Meşrutiyet'in Birinci Meclis-i Mebusan'ında 142 Türk'e karşılık, 133 Türk olmayan üye bulunmaktadır.

Meclis-i Âyan üyelerinin isimlerinin, Meclis-i Mebusan'ınki gibi devlet salnamelerinde yayınlandığını belirtmiştik. 1910 yılına ait Devlet Salnamesi'nde 49 âyanın ismi geçmektedir. Buna, önceki dönemden hayatta olan Said Paşa, Abraham Paşa ve Logafet Bey de dahildir. Bunların 10 kadarı gayrimüslim, diğerleri ise müslümandır. 1911 yılına ait Salnamede ise Meclis-i Ayan'ın üye sayısı 53 olarak gösterilmektedir. Bunların yaklaşık üçte biri gayrimüslimdir.

Meclis-i Mebusan'da, Türklerin sayısı diğer milletlere göre önemli bir çoğunluk meydana getirmemektedir. Sultan Abdülhamid'i de öteden beri korkutan nokta burası olsa gerektir. Çünkü Padişah, çeşitli unsurların mücadelesinden dolayı parlamentarizmin Osmanlı câmiasını yıkıma sürükleyeceği kanaatindedir. Abdülhamid'in bu konudaki görüşleri şöyledir: "Meşrutiyetle idare edebilmek için, memleketimiz kâfi derecede olgun değildir. Bu bizim için bir felaket olur, çünkü bu idare, bütün fertler arasında müsavâtı (eşitliği) icap ettirir. Bizde ise böyle bir şey düşünülemez. İmparatorluğumuz, Türklerden, Araplardan, Rumlardan, Ermenilerden, Bulgarlardan, Ulahlardan, Arnavutlardan ve Yahudilerden teşekkül etmiştir. Bu unsurlar kazâi (yargı) istiklâllerinden ve kiliselerini kendi idare etmek hakkından vazgeçmek istemezler. Bundan başka, müşterek bir dilimiz olmadığı da malûmdur, gene bu unsurlardan hiç birisinin anadilinden vazgeçip Türkçe'yi resmi dil olarak kabul etmeyeceği de âşikârdır. Bu şartlar altında Osmanlılarda millî his nasıl kökleşebilir? Zaten Hıristiyan tebaamız, büyük devletlerle işbirliği yapmaktadır. Slavları, Rusya; Ermenileri İngiltere; Rumları da kâh biri

kâh öbürü himaye etmektedir." (11)

Padişah'ın bu endişesi, Meclis'in ilk günlerinden itibaren gerçekleşmeye başlamıştır.

B. Lozan ve Azınlıklar Sorunu

Azınlıklar (ekalliyetler) kavramı Türk hukukuna Lozan Barış Antlaşması'yla girmiştir. Lozan Konferansı'nda en çok tartışılan konuların başında, azınlıklar sorunu gelir. Buradaki azınlıklardan maksat, gayrimüslim Türk vatandaşlarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son 200 yıllık bölünme ve parçalanma tarihinin temelinde azınlıklar sorunu yatar. Avrupa devletleriyle Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı açtıkları muhtelif savaşların gerekçelerinde, Hristiyan azınlıkların hakları ve himayesi düşüncesi yer almıştır. Nitekim İngiliz başdelegesi Lord Curzon, 12 Aralık 1912'de azınlıklar sorununun görüşüldüğü Arazi ve Askerlik Komisyonunda yaptığı konuşmada, "Müttefikler, Türkiye ile harbe sürüklendikleri zaman, gayelerinden biri de, Anadolu'daki Hristiyan azınlıkları himaye etmek, mümkün ise kurtarmaktı. Hele Ermenilere verilen teminat, Berlin Antlaşması'na kadar gitmektedir" diyerek, bunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Lozan Konferansı'nda gayrimüslim azınlıklarla ilgili tartışılan konuların başında Ermeni yurdu, azınlıkların medeni hukuka ilişkin hakları ve himayesi ile patrikhane sorunu gelmiştir.

1. Azınlıkların Hakları

Lozan Konferansı'nda, müttefik devletlerin projelerinde, azınlıkların din ve eğitim müesseselerinin özerkliği ile aile hukukuna ilişkin işlerinin kendi gelenek ve adetlerine göre tanzim olunması esası yer almakta idi. Bu bakımdan aile ve ahkâm-ı şahsiye meselesi, konunun görü-

11) Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984, s. 122.

şüldüğü alt komisyonda çekişmelere neden olmuş; maddenin yazılması işi, önce hukuk müşavirlerine verilmiş, ancak hukuk müşavirleri de bu konuda bir anlaşmaya varamamışlardır. Çünkü Yunanistan, müttefik devletlerin teklifinde ısrar etmektedir. Bunun üzerine mesele yine komisyona gelmiştir.

Komisyonda Rıza Nur Bey, Türkiye'nin yakında aile hukukuna dair genel ve çağdaş bir kanun kabul edeceğinden, azınlıkların kendi âdetlerine göre a[illegible] hukukunu tanzim edebilme yetkisini, bir süre ile tanıyabilecekleri yolunda bir madde teklif etti.

Bu tekliften anlaşılmaktadır ki, Türk Hükümeti, daha o vakit, Avrupa'dan medeni kanun alarak yayınlamaya karar vermişti. Nitekim Türk Medeni Kanunu Lozan Barış Konferansı'ndan üç yıl sonra, Nisan 1926 tarihinde kabul edilmiştir. Bu kanun İsviçre Medeni Kanunu'na dayanmakta idi. Rıza Nur Bey, böyle bir medeni kanunla, meselenin kendiliğinden halledilmiş olacağını belirtiyordu. Nihayet Türk tarafı tezinde fazla ısrar edemeyerek, azınlıkların aile hukuku veya ahkâm-ı şahsiye konularını kendi örf ve âdetlerine göre düzenlenebilmesini kabul etmiştir. Ancak Türkiye, ahkam-ı şahsiye ve hukuk-u aile kavramlarının kapsamını tayin etmek hakkına sahip kılınmıştır.

Azınlıkların, medeni hukuka ilişkin hakları, Lozan Barış Antlaşması'nın 42. maddesinde düzenlenmiştir. Bu madde, büyük ölçüde müttefik devletlerin istediği şekilde yazılmıştır. 42. maddeye göre, Türkiye Hükümeti, gayrimüslim azınlıkların aile hukukuna ilişkin meselelerini kendi örf ve âdetlerine göre hal ve fasl edilmesine müsait her türlü hükümlerin vaz'ına muvafakat etmekte ve bu hükümlerin, Türkiye Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit miktarda temsilcilerinden oluşan özel komisyonlar tarafından tanzim edilmesini kabul etmektedir. İhtilaf halinde Avrupa hukukşinasları arasından seçilen bir ha-

kem devreye girecektir. Bunun yanında Türk hükümeti, gayrimüslim azınlıklara ait kilise, havra, mezarlık vesair dini kurumlara her türlü himayeyi bahşetmeyi taahhüt etmektedir. Aynı zamanda azınlıkların Türkiye'deki mevcut vakıflarına, dini ve hayır kurumlarına her türlü kolaylığı göstereceği gibi, yenilerinin kurulması konusunda da gerekli kolaylığı sağlamaktan çekinmeyecektir (Md. 42).

Lozan Barış Antlaşması'nın 43. maddesi, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların, dini inanışlarına uymayan veya dini ayinlerinin ihlâline sebep olan her hangi bir muamelenin yerine getirilmesine mecbur tutulamayacaklarını hükme bağlamıştır. Yine bu maddeye göre, azınlıkların hafta tatillerinde, yani dini ibadet ve dinlenme günlerinde, mahkemelerde isbat-ı vücut etmekten veya herhangi bir kanuni muameleyi icradan kaçınmalarından dolayı hiç bir hakları sakıt olmayacaktı. Lozan'da azınlıklara verilen imtiyazlar bundan ibaret değildir. "Ekalliyetlerin Himayesi" başlığını taşıyan üçüncü fasıl, 9 madde halinde (Md 37-45) Türkiye'deki gayrimüslim azınlıklara ayrılmıştır. Bu faslın ilk maddesi olan 37. madde, azınlıkların himayesine ilişkin 38'den 44'e kadar olan maddelerde yer olan hükümlerin, temel (asli) kanunlar şeklinde tanınmasının; hiç bir kanun, nizam ve resmi muamelenin bu hükümlere aykırı veya üstün olmamasının Türkiye tarafından taahhüt edildiğini belirtmektedir.

Lozan Barış Antlaşması'nın 39. maddesi, gayrimüslim azınlıklara mensup Türk tebaasının, Müslümanların istifade ettikleri aynı medeni ve siyasi hukuktan yararlanacaklarını belirttikten sonra, herhangi bir gayrimüslim Türk tebaasının, gerek hususi veya ticari münasebetlerinde, gerek din, matbuat veya her nevi neşriyat hususunda ve gerekse genel toplantılarında her hangi bir lisanı serbestçe kullanmalarına karşı hiç bir kayıt konulmayacağını hükme bağlamaktadır. Aynı maddenin son fıkrası ise, Türkçe'den

başka bir lisanla konuşan gayrimüslim Türk tebaasına, Türk mahkemeleri huzurunda kendi lisanlarını şifahi surette kullanabilme hakkını vermektedir. Bu maddeye göre, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, azınlıkların, Türkiyede doğup büyümüş ve Türk okullarında okumuş olmaları itibariyle anadili gibi Türkçe bilseler dahi, mahkemede Rumca veya Ermenice konuşabilmeleri için bir tercüman temin etmekle görevli olmaktadır. Nitekim, Yassıada Mahkemeleri sırasında şahit sıfatıyla dinlenen Ortodoks Patriği Athenagoras, uzun süre Türkiye'de bulunduğu ve Türkçe'yi çok iyi bildiği halde, bu maddeden yararlanarak, ifadesini Rumca vermiştir. Devlet de, mahkemede bir tercüman istihdam etmek mecburiyetinde kalmıştır. Türkiye Hükümeti, gayrimüslim tebaanın mühim bir nisbet dahilinde oturmakta oldukları şehir ve kasabalarda, çocuklarının ilkokullarda kendi lisanlariyle okumalarını temin için, münasip kolaylıklar sağlayacaktır. Ancak bu hüküm, Türkiye Hükümeti'nin adıgeçen okullarda Türkçe'nin okutulmasını mecburi hale getirmesine mani olmayacaktır. Bundan başka, gayrimüslim azınlıkların önemli oranda bulundukları şehir ve kasabalarda, devlet bütçesi, belediye veya sair bütçelerden terbiye, din veya hayır işlerine tahsis edilen meblağlardan, gayrimüslim azınlıklara da âdilâne bir şekilde pay verilecektir (Md. 41).

Özetlersek, Türk vatandaşı olan gayrimüslim azınlıklar, medeni ve siyasi haklardan müslümanlarla eşit olarak istifade edecekler; Türkçe'den başka bir dili, hususi veya ticari münasebetlerinde, dini işlerinde, gazete ve her türlü neşriyat faaliyetleriyle mahkemelerde kullanabilecekler; masrafları kendilerine ait olmak üzere her türlü hayır, din ve eğitim müesseseleri ihdas, idare ve murakebe etmek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanma hakkına sahip olacaklardır.

Görülüyor ki, gayrimüslim azınlıklar, Osmanlı Dev-

leti döneminde sahip oldukları imtiyazlarının önemli bir kısmını, Cumhuriyet rejiminde de koruma imkânını elde etmişlerdir. Lozan Barış Konferansı'nda, himayelerine karar verilen azınlıklar, münferit fertler olarak değil, bir topluluk olarak itibar edilmişler, azınlıkların hakları da bu sıfatla düzenlenmiştir. Lozan'da azınlıklara ayrı bir topluluk itibar edilerek bir takım haklar tanınması, Cumhuriyet döneminde de "millet sistemi"nin devam ettiğini göstermektedir.

Lozan Barış Antlaşması'ndaki azınlıklar ya da "ekalliyetler" kavramı, Türklerin dışındaki dil ve ırk gruplarını değil, din bakımından İslâmiyetten başka inançlara bağlı Hıristiyan, Yahudi ve Ermenileri kapsamaktadır.

2. *Patrikhane Sorunu*

Patrikhane sorunu, Lozan Barış Konferansı'nda diğer konulardan daha fazla tartışılmış, konferansın alt komisyonunda 20 oturumun gündemini işgal etmiş ve halledilemediği için de büyük komisyona, yani Arazi ve Askerlik Komisyonuna havale edilmiştir.

10 Ocak 1923 günü toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda uzun bir konuşma yapan Lord Curzon, Patrikhanenin, asırlardan beri İstanbul'da bulunduğunu, ilk imtiyazlarını Fatih'in verdiğini ve sonraki Padişahların da bu imtiyazları kabul ettiğini; Rum-Ortodoks Kilisesinin başı olan Patriğin, Türk Hükümetine tâbi bir memur olarak kaldığını ve tayininin, Türk Hükümetince onaylanarak tamamlandığını anlatır. Amerikan delegesi de Patrikhanenin İstanbul'da kalmasını ister.

Türk tarafı ise, Patrikhanenin siyasi faaliyetlerin merkezi haline geldiğini, bu bakımdan ülke dışına çıkarılması gerektiğini savunuyordu. Türk heyetine göre, cemaatlara verilen imtiyazlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî durumunun bir gereği idi. Din ile devlet ayrıldıktan ve saltanat kaldırıldıktan sonra, cemaat reislerinin de dini sıfa-

tından başka imtiyazları kalamazdı. Türk delegesi Rıza Nur Bey, bu konuda daha önce Alt Komisyona bildiri sunmuştu. Rıza Nur, bildirisinde, diğer devletlerdeki azınlıklara sağlanmış hakların aynısının Türkiye'deki azınlıklara da tanınacağını; Halifelik ile devletin birbirinden ayrılması ve saltanata son verilmesi suretiyle, tamamen demokratik bir rejimin kurulmuş olduğunu; bundan böyle cemaat reislerinin dini niteliklerinden başka özelliklerinin kalmamış olduğunu belirterek şu görüşlere yer veriyordu:

"Din özgürlüğü, İngiltere, Fransa, Amerika ve benzeri diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de çeşitli dinlere bağlı olanlara, serbestçe dinlerinde gelişme imkanı sağlayacaktır. Yeni rejim, böylece din adamları sınıfını salt din alanında kalmaya zorlıyacak, dine yeni bir atılım verecektir. Şimdiye kadar siyasi bir organ olan Patrikliğin Türkiye dışına çıkarılması gerekir. Din adamları sınıfının dünya işlerine ilişkin ayrıcalıklarının ortadan kaldırılması ve Patrikhanenin Türkiye dışına çıkarılması, Türkiye için kaçınılmaz bir zorunluk olduğu kadar, ilgili topluluk için de bir kurtuluş yoludur."

Lord Curzon, Türk tarafının itirazı üzerine, bütün heyetler adına, Patrikhanenin bundan böyle siyasi ve idari niteliğinin kaldırılarak yalnızca dini bir müessese şeklinde kalmasını teklif etti. Romanya ve Sırp delegeleri, Patrikhanenin İstanbul'da kalmasını isteyen konuşmalar yaptılar. Yunan başdelegesi Venizelos da, Patrikhanenin, Lord Curzon'un teklif ettiği şekilde İstanbul'da kalmasını Türk heyetinden istedi. Venizelos'a göre, Patriğin faaliyet alanında değişiklik yapılabilmesine Kilise Kanunu müsaittir. Evlenme ve boşanma, Kilise makamlarına bırakılmalıdır. Türkiye, bütün öbür yetkileri Patrikten almakla, vaktiyle kendi vermiş olduğu yetkileri yine kendisi alıyor demektir ki bu da tabiidir. Ancak Patrikhaneyi çıkarmak, Kilise Kanununa göre imkânsızdır. Venizelos'a göre "Patrik, dördüncü ve

beşinci asırlardaki refahından dolayı, Roma Kilisesi dahil olduğu halde, bütün Hristiyan kiliselerinin kararı ile, içinde Rum Patrikliğinin tesis edildiği İstanbul'un, bu yeni Roma şehrinin Baş Piskoposudur. Dünyada hiç kimse bu iki vazifeyi biribirinden ayıramaz. Bu o kadar ağırdır ki, eğer Patrik, İstanbul'u terkedecek olursa, Rum Ortodoks cemaatı, kilisesinin dini reisini kaybeder, eğer tesadüfen diğer bir zat bu ünvanı alırsa, râfizi olur". Venizelos bu değerlendirmelerini, eğer "Türkiye Lord Curzon'un teklifini kabul ederse, Yunan heyeti şimdiki patriğin çekilmesini kolaylaştıracaktır" diyerek tamamlamıştır.

Türk başdelegesi İsmet Paşa, önceleri kesin olarak reddettiği halde, her nedense, daha sonra, müttefikler ve Yunan heyetinin, Patrikhanenin siyasi ve idari nitelikte olan işlerle bundan böyle uğraşmayacağını ve yalnız dini konulara ilişkin işlerle ilgileneceği konusunda söyledikleri sözleri ve verdikleri açık teminatları senet sayarak, bu şartlar içinde Patrikhanenin İstanbul'dan çıkarılması teklifinden vazgeçtiğini bildirmiştir.

Patrikhane meselesi, Lozan Barış Konferansında bu şekilde sonuçlanmış, barış metninde herhangi bir surette yer almamıştır. Patrikhanenin siyasi ve idari görevleri, bu müzakerelerde verilmiş sözler üzerine ortadan kalkmış, ancak dini, ruhani niteliği devam etmiştir. Patrikhanenin, İstanbul'da kalarak tarihi mevkiini korumasının, Bizans'ın hatırasını canlandırmak isteyenlere, manevi bir destek vazifesi gördüğünü unutmamak gerekir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin, Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi gibi, müstakil birer topluluk olarak kabul edilip özerk statüye kavuşturulması, İstanbul'un fethinden sonra gerçekleşmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Bizans'ın yenik düşen halklarına, "millet" statüsü tanıyarak onlara, kendi liderlerinin yönetimi altında kurumlarını, geleneklerini ve yasalarını tatbik etmek imkanını vermiştir. Her millet, kendi liderlerini serbest olarak seçebilmek hakkına sahip kılınmıştır. O dönemde, devletin bütün idari kademelerine atama yoluyla gelinirken, gayrimüslimlere kendi liderlerini seçme hakkının tanınması, bu topluluklara verilmiş önemli bir imtiyazdı. Bu aynı zamanda, çağdaş ve medeni bir uygulama olarak da değerlendirilebilecek bir husustur.

Gayrimüslim topluluklar, yönetici sınıfla doğrudan değil, kendi millet liderleri vasıtasıyla, dolaylı bir ilişki içinde bulunmaktaydı. Devlet, gayrimüslimlerle ilişkilerini, bu millet liderleri aracılığı ile yürütmekteydi. Çok çeşitli din, mezhep ve ırklardan meydana gelen gayrimüslim toplulukların, böyle bir statü içinde yönetilmesi, devlet açısından da pratik bir yöntem olarak görülmüş olmalıdır. Çünkü, haberleşme ve ulaşım imkânlarının gelişmediği, dil, din ve kültür birliğinin olmadığı bir toplum yapısında ve coğrafyada, devlet ile halk arasındaki ilişkilerin, bu şekilde yürütülmesinin pratikliği açıktır. Cemaat ile ilgili kö-

tü yönetim ve sıkıntılar, çok sınırlı münasebet halinde bulundukları hâkim milletten değil, daha ziyade kendi liderlerinden kaynaklanmış olmalıdır. Gayrimüslim milletlerin liderleri, cemaatları üzerinde yalnız dini otoriteyi değil, aynı zamanda cismani otoriteyi de etkin bir şekilde temsil ediyorlardı. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim milletlerin liderleri, bu niteliklerinden dolayı, Hıristiyan bir devletteki dini liderlerden daha geniş yetki ve imkânlarla donatılmıştı. Bu nedenle gayrimüslimler, liderlerinin sahip oldukları yetki ve imkanları kötüye kullanmalarından dolayı maruz kaldıkları rahatsızlıkları, zaman zaman devlete başvurarak şikâyet konusu edebiliyorlardı. Hatta Tanzimat'tan sonra, millet teşkilatlarında demokratikleşme yönünde yapılan değişiklikler, millet liderlerinin yetkilerini sınırladığı için, en çok gayrimüslim tebaayı memnun etmişti. Aslında böyle bir reform ihtiyacı da, gayrimüslim tebaa tarafından dile getirilmiş, fakat bu reformlardan millet liderleri pek hoşnut olmamışlardı. Çünkü, millet liderleri, yönetim yetkilerini halk tarafından seçilen meclisler ile paylaşacak; keyfi olarak hapis, işkence, sansür ve vergi koymak gibi tasarruflarda bulunamayacaklardı.

Gayrimüslimler, devletin tanıdığı haklar düzeni sayesinde, salt din ve vicdan özgürlüğüne sahip olmakla kalmamışlar, aynı zamanda günümüz anayasalarında, devletin egemenlik haklarının bir parçası olarak kabul edilen adlî ve malî alanda da özerk bir statüye kavuşmuşlardır. Gayrimüslimler, adlî alanda, kendi yasalarını, mahkemeleri vasıtasiyle tatbik etmek gibi önemli bir bağımsızlığa sahip olmuşlardır.

Millet teşkilatları, kendi üyelerinden vergi ve harç alabilmekteydi. Devlet, askerlik, maliye ve yönetim alanındaki faaliyetleri kendisi üstlenmiş; bunların dışında kalan eğitim, haberleşme ve sosyal güvenlik gibi kamu hizmetlerini de, her milletin kendisine bırakmıştı. Gayrimüslimle-

rin, devlete karşı görevlerinin başında, askerlik hizmetine karşılık "cizye" adındaki güvenlik vergisi ile, siyasi faaliyetlerle uğraşmamaları geliyordu. Cizye dışında, müslümanlarla gayrimüslimler, devletin aynı malî yasalarına tâbi idiler.

Gayrimüslim topluluklar, Osmanlı yönetiminin verdiği statüden memnun olmalılar ki, başka ülkelere göç etmek ve devlete karşı isyan etmek gibi bir davranış içine girmedikleri gibi, çeşitli ülkelerde zulüm ve baskı gören bazı gayrimüslim topluluklar da, kurtuluşu Osmanlı topraklarına göç etmekte bulmuşlardır. Şüphesiz bu şekilde göç edenlerin başında Yahudiler gelir. İspanya, Almanya ve Rusya'da baskı ve zulme maruz kalan Yahudiler, Osmanlı topraklarına göç ederek, önemli ticari ve sanayi merkezlerine yerleşmek suretiyle, kendi kimliklerini korumuşlar, iktisadi ve ticari faaliyetlerini serbest bir şekilde geliştirmişlerdir. Aynı şeyi Ortodoks Hristiyanlar için de söylemek mümkündür.

Avrupa'da din ve mezhep taassubunun doruk noktasına ulaştığı dönemlerde, Osmanlı Devleti'nde geniş anlamda din özgürlüğüne dayanan bir politika takip edilmekteydi. Osmanlı yönetimi, başka devletlerin yaptığı gibi, fethettiği bölgelerin insanlarını, dini ve kültürel yönden asimile etme yoluna da gitmemiştir. Eğer böyle bir politika takip edilmiş olsaydı, her halde XIX. yüzyılda İmparatorluğu zaafa düşüren bir azınlıklar sorunu ile karşılaşılmazdı.

Osmanlı yönetimi, baştan beri, fethedilen ülkelerin Hıristiyan ve Yahudi halklarına ne köleleştirmek ne de din değiştirmek için zorlama yapmamıştır. Hatta devlet, Balkanlar'da ve Anadolu'da, Rum, Ermeni, Bulgar ve Romenleri, Müslüman olma koşulu aramaksızın, fetihçi ordularına "sipahi" olarak bile kabul etmiştir. Osmanlı yönetiminin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan gerileme sürecinde, hâkim (egemen) millet içinde, yani yönetici sınıfta,

zorbalık yanlılarının bulunduğu bir gerçektir. Ancak bunların kötü uygulamaları, müslüman ve gayrimüslim, bütün tebaa üzerinde aynı sertlikte olmuştur. Din ve mezhep ayırımına dayalı özel bir uygulama kesinlikle söz konusu değildir.

Osmanlı Devleti'nde, yönetime hâkim olan Türkler, sadece idare, askerlik ve ilmi faaliyetlerle uğraşmayı tercih ettiklerinden iktisat, ticaret ve hatta devletin maliyesini büyük ölçüde gayrimüslimlere bırakmışlar, gayrimüslimler, askerlik yapmadıkları ve devlet hizmeti dışında tutuldukları için de, ticari ve iktisâdi faaliyetlerle daha fazla uğraşma imkanı elde edebilmişlerdir. Devletin en önemli dairesi olan dışişleri de, Batı ile ilişkilerin yoğunlaşmaya başladığı XVIII. yüzyılda, gayrimüslim memurların yönetimine verilince, devlet idaresinde ve toplum hayatında çeşitli sıkıntılar baş göstermiştir.

Osmanlı yönetimi, fethettiği bölgelerde milli ve kültürel entegrasyona değil, daha çok, devletin otoritesini tanımayı esas alan "coğrafi entegrasyon" politikasına ağırlık vermiştir. Devlet, ortak bir dil ve kültür politikası takip etmediğinden, müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki kaynaşmayı, başarılı bir şekilde sağlayamadığı gibi, tebaasiyle arasındaki irtibatı da kalıcı hale dönüştürememiştir. Halbuki gayrimüslimlere verilen özerk statü, böyle bir politikanın takip edilmesini engelleyecek nitelikte değildir. Aslında devletin gayrimüslimlerle olan ilişkileri, başlangıçta iyi bir düzeyde olduğu halde, bu ilişkiler, XVIII. yüzyılın sonuna doğru bozulmaya başlamıştır. Kaldırımdan yürüme ve ata binme yasağı ile kılık-kıyafet sınırlaması gibi, yönetimin gayrimüslimlere karşı izlediği yanlış ve gereksiz politikalar, onların, devletle ve müslüman halkla zaten sınırlı düzeydeki irtibatını, giderek zayıflatmıştır.

Batı'da mutlak monarşilerin yerini millet-devlet sistemleri alıp, uluslaşma hareketlerinin yayılmaya başladığı

bir zamanda, devlet, her türlü ayrılık ve fesat tohumlarının atıldığı gayrimüslimlerin yönetimindeki okulları, siyasi ve idari yönden denetleyememiştir. Aslında devletin, denetim işini yapacak yeterli düzeyde organizasyonu da yoktu. İşte bu boşluktan yararlanan gayrimüslimler, açtıkları çok sayıda okul vasıtasıyla tarih, kültür ve edebiyatlarını öğretme ve geliştirme imkânı elde ederek, uzun yıllar gölgesinde yaşadıkları devlete karşı, XIX. yüzyılda isyana girişmişlerdir. Gayrimüslimlerin isyanının temelinde bu toplulukların eğitim, iktisat, ticaret ve diplomasi alanında elde ettikleri başarıların yanında, Rusya ve Avrupa devletlerinin de büyük desteği vardır.

Rusya ve Avrupa devletleri, çeşitli bahanelere dayanarak açtıkları savaşların yanında, gayrimüslimlerle dinî, ticarî ve siyasî alanlarda kurdukları yakın münasebetleri de iyi değerlendirerek, XIX. yüzyılın başından itibaren askeri ve mali gücü zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nu çökertmeye yönelik sistemli bir çalışmanın içine girmişlerdi. Nitekim bu nedenle devlet, içten ve dıştan gelen baskılar karşısında, 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilân etmek zorunda kalacak ve böylece iç ve dış çevreleri, reform görüntüsü altında teskin etmeye gayret gösterecektir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Türk siyasi ve idari kurumlarıyla toplum hayatının Batı'ya resmen açıldığı ve ondan etkilenmeye başladığı değişme sürecinin belki de ilk adımıdır. Bu değişme sürecinde, geleneksel Osmanlı kurum ve değerleri, Batı'lı kurum ve sistemlerle uzlaştırılmaya çalışılmış ve tebaanın hukuku bakımından bazı yenilikler getirilmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayun'un tebaa hukuku bakımından getirdiği en önemli yenilik "tebaanın eşitliği" prensibi olmuştur. Hatt-ı Hümayun, "ehl-i İslâm ve milel-i sâire"nin eşitliği ilkesini getirmekle, din esasına dayalı "millet sistemi" yerine, kozmopolit bir kavram olan "Osmanlılık" fikrini ikame etmiş ve böylece hâkim millet anla-

yışını değiştirmiştir. Bütün devlet makamları ve rütbeler, gayrimüslimlere de açılmıştır. Gayrimüslimler, müslümanlara tanınan siyasi ve idari haklardan istifade etmekle birlikte, askerlikten muaf tutulmaları nedeniyle, eğitim ve ticarette kendilerini daha fazla geliştirme fırsatını elde etmişler ve böylece ayrıcalıklı bir statüye kavuşmuşlardır.

Tanzimat, dağılmakta olan Osmanlı toplumunu birleştirmek amacıyla yola çıktığı halde, müslümanlarla gayrimüslimleri kaynaştırmak şöyle dursun, çeşitli gayrimüslim unsurların, hatta aynı mezhebe bağlı çeşitli toplulukların bile bir arada yaşamalarını gerçekleştirememiştir. Bunun en ilgniç örneği, Bulgarların, Rum-Ortodoks Kilisesinden ayrılmasıdır. Yönetimde, ortak temsil ve eşit haklar esasına dayanan "Osmanlılık" kavramı, 1876 Kanun-ı Esasi'sinde de önemli bir prensip olarak benimsenmiştir. İlk Osmanlı parlamentosu olan Meclis-i Umumi'de, gayrimüslim tebaanın temsilcileri de yer almış, onlar da yasama faaliyetlerine katılmışlardır. Gayrimüslimler, önceden olduğu gibi, cizyeye bağlı "zimmi" statüsünden kurtulup, müslümanlarla eşit haklara sahip "vatandaş"lar olarak devlet işlerine iştirak ettirilmişlerdir.

Ancak gayrimüslimler, müslümanlar gibi siyasî ve idarî yönden eşit haklara kavuşmakla birlikte, gerçek amaçları bu olmadığı için, sahip oldukları statüyü bir basamak olarak kullanarak devleti zayıflatmak ve fırsatını bulunca da, bağımsızlık kazanma arzusunu gerçekleştirmek emeline düşmüşlerdir.Rusya ve Avrupa devletleri, öteden beri, dini ve siyasi gerekçelerden dolayı gayrimüslimleri himaye etmişlerdir. Ruslar Ortodoksların, Fransızlar Katoliklerin, İngilizler ise Protestanların hâmisi sıfatıyla devletin içişlerine müdahalede bulunmuşlar, hatta XIX. yüzyılın ortalarına doğru, devletin idarî zaafından istifade ederek, özellikle Ortadoğu ve Doğu bölgelerinde çok sayıda misyoner okulu açtırmışlar, böylece mezheplerini ve düşün-

celerini gayrimüslimler arasında yaymaya ve bağımsızlık duygularını geliştirmeye hız vermişlerdir. Bu dönemde, ülkedeki yabancı elçilik ve konsolosluklar da, devlet yönetiminde fiili bir rol üstlenmişlerdir. Bunlar, gayrimüslimlerin şikâyetlerini incelemekle kalmıyor, şikâyetleri yoksa onlar için şikâyetler bile icat ediyorlardı.

XIX. yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin dışında, himaye edecekleri başka büyük bir azınlık kalmadığını gören Rusya ve Avrupa devletleri, bu defa, sözde bir Ermeni sorunu icad ederek, Doğu, Güneydoğu ve Ortadoğudaki siyasi ve iktisadi emellerini gerçekleştirmek için bu faktörü kullanmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, Ermeni sorunu nedeniyle, o dönemde içte ve dışta önemli problemlerle karşılaştığı gibi, bugün de aynı sorun gündeme getirilmek suretiyle Türkiye Cumhuriyeti de güç duruma düşürülmek istenmektedir.

Avrupa bakımından, Anadolu'nun parçalanma süreci, henüz tamamlanmış değildir. Tarihî korkular ve düşmanlıklar, Avrupa'nın, Türkiye ile yakından ilgilenmesi sonucunu doğurmaktadır. Türkiye, Osmanlı mirasının üzerinde oturduğuna göre, bu mirasın sorumluluğunu ve yükünü taşımaya devam edecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Müslüman, Hıristiyan ve Musevilerin, uzun yıllar yan yana ve barış içinde yaşaması, Osmanlılar'ın buluşu olan millet sistemi sayesinde gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Vefik: *Tekâlif Kavaidi*, cilt 1, Dersaadet-1328

Abdurrahman Vefik: *Tekâlif Kavaidi*, cilt 2, Kanaat Matbaası, Dersaadet-1330

Ahmed, Feroz-Rustow, Dankwart A.: "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, 1975-1976, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976

Ahmet Cevdet Paşa: *Ma'ruzat* (Yayına Haz., Yusuf Halacoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul-1980

Ahmet Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, cilt I, Üçdal Neşriyat, İstanbul-1984

Ahmet Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, cilt VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul-1984

Ahmet Cevdet Paşa:*Tezâkir*, 1-12 (Haz.: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara,1986

Ahmet Cevdet Paşa: *Tezâkir*, 13-20 (Haz., Cavid Baysun) Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara,1986

Ahmet Cevdet Paşa: *Tezâkir*, 21-39 (Haz., Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1986

Ahmet Cevdet Paşa: *Tezâkir*, 40-Tetimme (Haz., Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1986

Akçura, Yusuf: *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, (2. baskı), Ankara-1985

Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, I. cilt

Maarif Matbaası, İstanbul-1940

Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3/3 Türk Tarih Kurumu Yayını, İstanbul-1983

Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul-1978

Bozkurt, Gülnihal: *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu* (1938-1914), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1989

Danişmend, İsmail Hâmi: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* 4. cilt, Türkiye Yayınevi, Tarih Serisi, İstanbul-1961

Dışişleri Bakanlığı: *Lozan (1922-1923)*, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara-1973

Ebu Yusuf: *Kitab-ül Haraç* (Çev., Ali Özek), İ. Üniversitesi Yayını, No: 1519, İstanbul-1973

Engelhardt: *Türkiye ve Tanzimat* (Çev., Ali Reşat), İstanbul-1328

Ercan, Yavuz: "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi" *Belleten*, cilt 2, sayı: 198, Aralık-1986

Ercan, Yavuz: *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1988

Ergin, Osman: *Türk Tarihinde Evkâf, Belediye ve Patrikhaneler*, Türkiye Basımevi, İstanbul-1937

Ergin, Osman: *Türk Maarif Tarihi*, cilt: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul-1977

Eryılmaz, Bilâl: "Osmanlı Devletinde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı" *Türk İdare Dergisi*, yıl: 60, sayı: 380, Eylül 1988, İçişleri Bakanlığı, Ankara.

Eryılmaz, Bilâl: "Tanzimat'ın Türk Yönetim Hayatındaki Yeri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 1, İzmir-1987

Eryılmaz, Bilâl: *Tanzimat ve Yönetimde Modernleş-*

me, İşaret, İstanbul, 1992

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: *Tanzimatta İctimai Hayat,* İstanbul 1940.

Galanti, Avram: *Türkler ve Yahudiler*(İlâveli İkinci Baskı), Tan Matbaası, İstanbul 1947

Galanti, Avram: *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri,* Fakülteler Matbaası, İstanbul- 1953

Galanti, Avram: *Ankara Tarihi,* Tan Basımevi, İstanbul-1950

Garaudy, Roger: *Siyonizm Dosyası,* Pınar Yayınları, İstanbul-1983

Gologlu, Mahmut: *Türkiye Cumhuriyeti-1923, Milli Mücadele Tarihi,* Beşinci kitap. Başnur Matbaası, Ankara-1971

Gürün, Kâmuran: *Ermeni Dosyası,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1986

Hamidullah, Muhammed:*İslâmda Devlet İdaresi,* Nur Yayınları, Ankara-1979

Hamidullah, Muhammed: *İslâma Giriş* (Çev., M. Said Mutlu), I. cilt, İstanbul-1966

Hammer, Joseph Von: *Osmanlı Tarihi,* I. cilt, Milliyet Matbaası, İstanbul-1966

İnal, Mahmut Kemal: *Son Sadrazamlar,* III. cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1965

İnalcık, Halil: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1954

İnalcık, Halil: "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970

İnalcık, Halil: *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600,* Praeger Publishers, New York-1973

İnalcık, Halil: "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* Sayı: 112, Ankara-1964

İstatistik Umumi İdaresi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiyesi,* Alim

Matbaası, İstanbul-1316

Karacan, Ali Naci: *Lozan*, İkinci Basım, Milliyet Yayınları, İstanbul-1971

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara-1943

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, V. cilt (4. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, VI. cilt (3. baskı) Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, VII. cilt (3. baskı) Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1983

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, VIII. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1983

Karamürsel, Ziya: *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1940

Kardavi, Yusuf: *Müslümanlar Gayrimüslimlere Nasıl Davrandı?*, İhya Yayınları, İstanbul-1985 (Çev., M. Beşir Eryarsoy).

Karpat, Kemâl H.: "Ottoman population Records and The Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), Cambridge University Press

Koçi Bey: *Koçi Bey Risalesi* (Sadeleştiren Zuhuri Danışman), Kültür ve turizm Bakanlığı Yayını No: 609, Ankara , 1985

Kodaman, Bayram: *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988

Küçük, Cevdet: "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 4.

Lewis, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1984

Lütfi Paşa: *Tarih-i Lütfi*, (Nâşiri, Abdurrahman Şe-

ref), 8 cilt, Sabah Matbaası, Dersaadet-1328

M. Cemil: *Lozan,* 2. cilt, İstanbul-1933

Mustafa Nuri Paşa: *Netâyicü'l-Vukuat,* cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1979

Mustafa Nuri Paşa: *Netâyicü'l- Vukuat,* cilt III-IV, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1980

Naima: *Naima Tarihi,* 6. cilt, (üzerinde basım yeri ve tarihi yoktur).

Neşri, Mehmet: *Neşri Tarihi* (Haz., M. Altay Köymen) cilt I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, No: 25, Ankara-1983

Oktay, Cemil: "Hum Zamirinin Serancamı", *Bahri Savcı'ya Armağan,* Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, No: 7, Ankara-1988

Ortaylı, İlber: "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Kanun-ı Esasinin 100. Yılı,* A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 423, Ankara-1978

Ortaylı, İlber: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* Hil Yayını, İstanbul-1983

Peçevi İbrahim Efendi: *Peçevi Tarihi,* cilt I, (Haz., Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara-1981

Poole, Stanley L.: *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları,* Yurt Yayınları: 17, Ankara-1988 (Çev., Can Yücel)

Refik, Ahmet: "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* No: 5(82), Sene 14, Eylül 1340 (1924)

Refik, Ahmet: "Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* Sene: 15, No 8(85), 1 Mart 1341

Refik, Ahmet: *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688),* Enderun Kitabevi, İstanbul-1988

Refik, Ahmet: *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* (1689-1785), Enderun Kitabevi, İstanbul-1988

Sevim, Ali: *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1983

Sharon, Moshe-Sevilla: *Türkiye Yahudileri,* Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul-1992

Shaw, Stanford: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* (Çev. Mehmet Harmancı), I. cilt, İstanbul-1982

Shaw, Stanford; Shaw, Ezel Kural: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* (Çev. Mehmet Harmancı), II. cilt, İstanbul-1983

Shaw, Stanford: "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies,* 9 (1978) Cambridge University Press.

Shaw, Stanford: "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt: 4.

Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi: *Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse Nüfus-u Umumiyesine Mahsus İstatistik* (R. 1301), Matbaa-i Osmaniye

Sultan Abdülhamit: *Siyasi Hatıratım,* Dergah Yayınları, İstanbul-1984

Şahin, Süreyya: *Fener Patrikhanesi ve Türkiye,* Ötüken Yayınları, İstanbul-1980

Şener, Abdulkadir: "İslâm Hukukunda Gayrimüslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler,* Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, İzmir-1983

Toynbee, Arnold: *Tarih Bilinci,* I. cilt, Bateş Yayınları, İstanbul-1978

Toynbee, Arnold-J. Kırkwood, Kenneth, P.: *Turkey,* Greenwood Press, New York-1976

Tunaya, Tarık Zafer: *Siyasi Partiler,* cilt I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul-1984

Ubicini, M.A.: *Türkiye 1850* (Çev. Cemâl Karaağaçlı) cilt I, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 63

Us, Hakkı Tarık: *Meclis-i Mebusan* (Zabıt Ceridesi),

İstanbul-1939

Unat, Faik Reşit: *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964

Yavuz, Ahmet: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar*, cilt I, Kitap I, Dışişleri Bakanlığı, Ankara-1960

DÜŞÜNCE DİZİSİ

MODERN DÜNYANIN BUNALIMI
René Guénon

ANTİK İNANÇLAR MODERN HURAFELER
M.Lings

DOĞU VE BATI
René Guénon

MEDENİYET YARGILANIYOR
Arnold Toynbee

İNSAN VE TABİAT
S.Hüseyin Nasr

MADDİ MEDENİYET VE KAPİTALİZM
F.Braudel

YENİ BİR DÜŞÜNCE
Fritjof Capra

RUHANİ OTORİTE MADDİ İKTİDAR
René Guénon

ENTROPİ
Jeremy Rifkin

DERLEME DİZİSİ

SOSYOLOJİ YAZILARI
İhsan Sezal

BİR BİLİM OLARAK PSİKİYATRİ
E.Göka/K.Sayar

İSLAM ŞEHRİ
R.B.Serjeant
İLETİŞİM KİTAPLIĞI
FOTOĞRAF VE GERÇEKLİK
İhsan Derman
BİR FOTOĞRAF FELSEFESİNE DOĞRU
Vilem Flusser
DÜNYA EDEBİYATINDAN SEÇMELER
BAŞKAN'IN ÖLDÜRÜLDÜĞÜ GÜN
Necip Mahfuz
BÜYÜK EV
Muhammed Dib
YARDIMCI KİTAPLAR
SOSYAL BİLİMLER SÖZLÜĞÜ
Ö.Demir/M.Acar
DENEME-İNCELEME DİZİSİ
ENERJİ VE EŞİTLİK
Ivan Illich
ŞEHİR VE MİMARİ
Turgut Cansever
ÇOCUK KİTAPLIĞI
THE LIFE OF THE PROPHET
L.Azzam/A.Gouverneur

OSMANLI
ANSİKLOPEDİSİ
TARİH / MEDENİYET / KÜLTÜR

Kendine has bir kültür ve medeniyeti
üç kıtada altıyüz yıl yaşatan bir
Cihan Devletinin, bilmediğimiz
tarihi, tanımadığımız dünyası.

Başlangıcından sonuna
Siyasi Tarih, Devlet Yönetimi,
Edebiyat, Askeri Teşkilat,
Mimari, Musiki, Hat, Tezhib ve
geleneksel sanatlar, Eğitim Sistemi,
Tasavvuf ve Tarikatlar, İlim ve
Teknoloji, Gündelik Hayat,
Bürokrasi, Millet Sistemi, Vakıflar,
İktisadi Yapı, Basın, Islahat ve
Yenileşme Hareketleri...

AĞAÇ'LAR OKUNUR • • • • • • •

ALTERNATİF ÜNİVERSİTE 28

yaşadığımız dünyayı anlamak için
anahtar kitaplar

MİLLİ MÜCADELE	*KEMAL KAHRAMAN*
SİNEMA KİTABI	*NEZİH ERDOĞAN*
SİYASAL PROPAGANDA	*J.A.C. BROWN*
BİLGİSAYAR TARİHİ	*C.N. TAŞÇI - M.E. MUTLU*
FREUD	*E. GÖKA - M.H. TÜRKÇAPAR*
İLERLEMENİN ÖTEKİ YÜZÜ	*ERSİN BALCI*
TELEVİZYON	*YUSUF KAPLAN*
KEMALİZM	*D. MEHMET DOĞAN*
ŞEHİRLEŞME	*İHSAN SEZAL*
GELENEK	*MUSTAFA ARMAĞAN*
SOVYETLER'DE MÜSLÜMANLAR	*H. CARRERE D'ENCAUSSE*
ZAMAN'IN KÜLTÜRLERİ	*C. HAKAN ARSLAN*
YENİ DÜNYA DÜZENİ	*DERLEME*
REKLAMCILIK	*YALÇIN ÇETİNKAYA*
İSLÂM DÜNYASINDA DAYANIŞMA	*DAVUT DURSUN*
BİLİM FELSEFESİ	*ÖMER DEMİR*
MODERNLİK	*AHMET DEMİRHAN*
FOTOĞRAF	*İHSAN DERMAN*
DİVAN EDEBİYATI	*İSKENDER PALA*
TÜRKİYE VE AVRUPA TOPLULUĞU	*VEYSEL BOZKURT*
İSLÂM ESTETİĞİ	*BEŞİR AYVAZOĞLU*
ANTİPSİKİYATRİ	*KEMAL SAYAR*
İSLÂM DÜNYASI (I)	*T.B.IRVING*
İSLÂM DÜNYASI (II)	*T.B.IRVING*
KAPİTALİZM VE DİN	*MUSTAFA ÖZEL*
İSTİKLÂL MAHKEMELERİ	*A. TURAN ALKAN*
BOSNA - HERSEK VE TÜRKİYE	*MEDİHA AKARSLAN*
OSMANLI'DA MİLLET SİSTEMİ	*BİLAL ERYILMAZ* ÇIKTI
AYDINLANMA FELSEFESİ	*AHMET ÇİĞDEM* YAKINDA
TEK PARTİ DÖNEMİ	*ŞÜKRÜ KARATEPE*
KAPİTALİZM	*BURHAN ERDEM*
TÜRK DEMOKRASİSİ	*MÜMTAZ'ER TÜRKÖNE*
MODA	*FATMA K. BARBAROSOĞLU*
TÜRKİYE'DE AİLE	*BEŞİR ATALAY*
BİLİM TARİHİ (I)	*ŞAFAK URAL*
BİLİM TARİHİ (II)	*ŞAFAK URAL*
FEMİNİZM	*ZEKİYE O. DEMİR*

Ağaç Yayıncılık

ISBN 975 - 346 - 056 - 2